Antičko kultno posuđe na istočnoj obali Jadrana

Radinović, Nina

Master's thesis / Diplomski rad

2016

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:162:196249

Rights / Prava: In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.

Download date / Datum preuzimanja: **2024-03-29**

Image not found or type unknown

Repository / Repozitorij:

University of Zadar Institutional Repository

zir.nsk.hr

Image not found or type unknown

Sveučilište u Zadru

Odjel za arheologiju

Jednopredmetni diplomski sveučilišni studij arheologije

Nina Radinović

Antičko kultno posuđe na istočnoj obali Jadrana

Diplomski rad

Zadar, 2016.

Sveučilište u Zadru

Odjel za arheologiju

Jednopredmetni diplomski sveučilišni studij arheologije

Antičko kultno posuđe na istočnoj obali Jadrana

Diplomski rad

Student/ica:

Nina Radinović

Mentor/ica:

Doc.dr.sc. Igor Borzić

Zadar, 2016.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Nina Radinović** ovime izjavljujem da je moj **diplomski** rad pod naslovom **Antičko kultno posuđe na istočnoj obali Jadrana** rezultat mojega vlastitog rada, koji se temelji na mojim istraživanjima i oslanja se na izvore i objavljenu literaturu kao što pokazuju korištene bilješke i popis korištene literature. Niti jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz bilo kojeg necitiranog rada i ne krši bilo čija autorska prava. Izjavljujem također da niti jedan dio rada nije korišten za bilo koji drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj ili znanstvenoj ustanovi ili pravnoj osobi. Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenog i nakon obrane uređenog rada.

U Zadru, 20. listopad 2016.

SADRŽAJ

1 UVOD 1

2 O KULTNOJ PRAKSI ANTIČKIH GRKA I RIMLJANA 2

3 GRČKO-HELENISTIČKA KERAMIKA U DOMORODAČKIM SVETIŠTIMA 14

3.1 NAKOVANA 14

3.2 SVETIŠTE U VILINOJ ŠPILJI 17

4 KERAMIKA IZ ANTIČKIH POMORSKIH SVETIŠTA NA PODRUČJU ISTOČNE JADRANSKE OBALE 19

4.1 RELIGIJSKI ŽIVOT POMORACA 20

4.1.1 PRIJAP- ZAŠTITINIK POMORACA 22

4.1.2 BRODSKI ŽRTVENICI 23

4.2 DIOMEDOV KULT NA JADRANU 29

4.3 PALAGRUŽA 30

4.4 RT PLOČA 35

5 POSUDE DIONIZIJSKOG KARAKTERA 43

5.1 ASERIJA 43

5.2 FAR 45

5.3 BURNUM I JADER 47

6 POSUDE IZ AUGUSTEJA NARONE 50

7 ARHEOLOŠKI MATERIJAL IZ SVETIŠTA AMFITEATRA U BURNUMU 52

8 POSUDE S APLICIRANIM ZMIJAMA 57

8.1 POSUDE S APLICIRANIM ZMIJAMA UNUTAR RIMSKOG CARSTVA 58

8.2 POSUDE S APLICIRANIM ZMIJAMA NA JADRANU 61

8.2.1 Narona 61

8.2.2 Crikvenica- Ad turres 63

8.3 POSUDE S APLICIRANIM ZMIJAMA I KULT 64

9 BRONČANA POSUDA S PRIKAZOM PRINOŠENJA ŽRTVE PRIJAPU 68

10 ZAKLJUČAK 71

11 SAŽETAK 73

12 ABSTRACT 73

13 POPIS ILUSTRACIJA 80

14 LITERATURA 74

15 INTERNETSKI IZVORI 84

1 UVOD

U ovom radu obrađuje se antičko posuđe pretpostavljene kultne namjene koje potječe s prostora hrvatskog dijela istočnog Jadrana. Geografski gledano, obuhvaćen je prostor istarskog poluotoka, Kvarnerskog zaljeva te srednjeg i južnog Jadrana s ponekim lokalitetima iz njegove unutrašnjosti.

Nakon uvodnog dijela o grčkoj i rimskoj ritualnoj praksi, slijede poglavlja o pomorskim svetištima na Palagruži i rtu Ploča, te spilji Nakovani na poluotoku Pelješcu i Vilinoj spilji u Rijeci Dubrovačkoj. Ovi lokaliteti ujedno pružaju uvid u najstariji materijal obrađen u radu. Sljedeće poglavlje obrađuje posude koje se mogu povezati s kultom Dioniza, odnosno Libera, a potječu iz Aserije, Fara, Jadera i Burnuma. Dio keramičkog materijala iz naronitanskog augusteja obrađen je u zasebnom poglavlju, a dio u poglavlju *Posude s apliciranim zmijama.*

U radu se spominje i materijal iz pretpostavljenog svetišta amfiteatra u Burnumu koji obuhvaća nekoliko ulomaka keramičkog posuđa i lucerni. Kao posebna vrsta arheološkog materijala navodi se keramičko posuđe ukrašeno apliciranim zmijama. Iako su ovi nalazi na jadranskoj obali zastupljeni sa svega nekoliko primjeraka koji potječu iz različitih arheoloških konteksta, predstavljaju posebno zanimljivu kategoriju posuđa kultne namjene, daleko poznatiju na drugim lokalitetima Rimskog Carstva koji su poslužili za usporedbu materijala. Posljednje poglavlje pripada brončanoj posudi s figuralnim prikazom pronađenoj u okolici kolonije Pole.

Materijal antičkih nekropola spada u posebnu skupinu i zahtijeva posebnu obradu, stoga nije obrađen u ovom radu.

2 O KULTNOJ PRAKSI ANTIČKIH GRKA I RIMLJANA

U grčkom religijskom sustavu postoji više način kojima se slavi određeno božanstvo. Od najveće važnosti jest prinos žrtvene životinje. Za žrtvu se odabire najbolja životinja svoje vrste, ovisno o kojem je božanstvu i prilici riječ. U najprikladnije i najčešće žrtvene životinje spadaju bik, ovca, svinja, dok se perad rijetko žrtvuje (*Slika 1*).[1] Cijela svečanost žrtve odvija se uz prisutnost zajednice i glazbenu pratnju. Prije samog pogubljenja životinje, peru se ruke kao znak pročišćenja, te svećenik zaziva boga te izvodi molitvu i zavjet. Nakon toga, životinja ubrzo biva ubijena. Dok se krv odvodi i razlijeva po oltaru, žene nariču i tako pridonose dramatičnosti trenutka. Slijedi deranje kože i vađenje unutarnjih organa koji se prvi prinose oltaru i prže na vatri te samo najčasniji sudionici svečanosti se mogu time pogostiti. Nejestivi dijelovi životinje se stavljaju na lomaču i pale zajedno sa drugim darovima poput kolača i vina. Dio rituala prinošenja žrtvene životinje je i libacija koja se izvodi nad oltarom.[2]

Slika 1- Atička crvenofiguralna pelike s prikazom dovođenja žrtvenog bika (J. LARSON, 2007, 6, Fig.1.1)

[1] W. BURKERT, 1985, 55.
[2] W. BURKERT, 1985, 56-57.

Privrženost bogovima iskazuje se i kroz darivanje. Na taj način čovjek s bogom stvara određenu vezu. Najčešće je riječ o prvim godišnjim plodovima koji se ostavljaju bogu na za to predviđenom mjestu. To može biti na oltaru, ali i negdje u prirodi; darovi su se mogli baciti u rijeku i sl.[3] Prilikom votivnog darivanja točno se utvrđuje odnos između čovjeka i boga, tj. utvrđuje se razlog darivanja i usluga koja se zauzvrat priželjkuje. Taj čin odvija se javno, pred što više svjedoka. Darovi mogu biti raznoliki i ovise o statusu pojedinca. To mogu biti prvi plodovi polja, izgradnja oltara, svetišta, ili darivanje vlastite kose, dragih predmeta ili igračaka iz djetinjstva i sl.[4]

Libacija ili žrtva ljevanica je najuobičajeniji sveti čin, koji je dio svake svetkovine (*Slika 2*). Antički Grci razlikovali su više vrsta libacije. *Sponde* i *choe* su nazivi koji podrazumijevaju izlijevanje vina, a razlikuju se prema izvedbi. *Sponde* se izvodi kontrolirano, tj. izlijeva se samo određeni dio tekućine iz manje posude koja se drži u ruci. U prigodama u kojima se ispija vino, libacija je obavezna. Uz nju se odvija zazivanje boga i molitva. Prilikom isplovljavanja broda također se izvodi libacija u svrhu sretnog povratka. Nakon miješanja vina u krateru, ono se izlijeva u more s krme broda.[5] *Choe* je najčešće namijenjena kultu mrtvih i ktoničnim božanstvima, te podrazumijeva potpuno izlijevanje tekućine iz posude. Ovaj ritual dio je pogreba koji slijedi nakon procesije i molitve. Osim vina, u libaciji se koristi i ulje, med te čak voda.[6] Kada se govori o libaciji, potrebno je spomenuti najčešće tipove posuda koje se koriste za izlijevanje tekućine. Njihovo prepoznavanje omogućuju prizori na crnofiguralnim i crvenofiguralnim vazama te kamena plastika. Vodeći se time, u nastavku teksta navesti ću nekoliko primjera. Na crvenofiguralnoj amfori (*Slika 2*) prikazana je božica Nike odjevena u hiton koja vrši libaciju nad žrtvenikom. U desnoj ruci drži enohoju, a u lijevoj pateru. Crvenom bojom naznačena je tekućina, te se na temelju toga zaključuje da je riječ o vinu. Jednostavan oltar ukražen je volutama i ovulima, a vatra na njemu oslikana je crvenom bojom.[7] Scena na lekitu u crvenofiguralnoj tehnici prikazuje božicu Nike u sličnoj situaciji. Približavajući se oltaru, u desnoj ruci drži pateru, a u lijevoj enohoju. Sprema se iz patere izliti tekućinu na volutni žrtvenik sa zapaljenom vatrom (*Slika 3*).[8] Na enohoji iz Vulcija prikazana je scena prinošenja žrtve u kojoj sudjeluju tri muškarca (*Slika 4*). Nalijevo

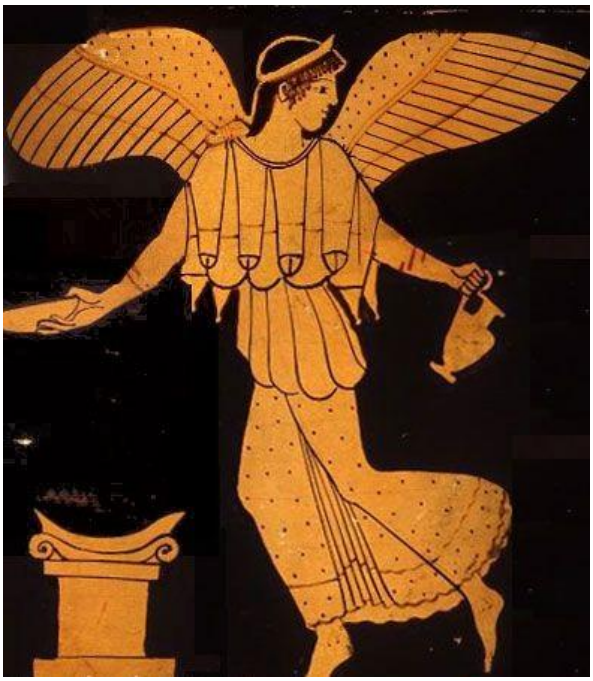
[3] W. BURKERT, 1985, 66-67.
[4] W. BURKERT, 1985, 68-70.
[5] W. BURKERT, 1985, 70-71.
[6] W. BURKERT, 1985, 72.
[7] http://www.perseus.tufts.edu/hopper/artifact?name=Tampa%201986.63&object=Vase
[8] http://www.perseus.tufts.edu/hopper/artifact?name=Harvard%204.1908&object=Vase

je prikazan muškarac u himatiju oslonjen na štap koji promatra prizor. Do njega se nalazi muškarac koji drži šalicu i vrši libaciju na gorući žrtvenik, a desno je nagi mladić koji prži meso na plamenu.[9]

Slika 2- Atička crvenofiguralna amfora s prizorom Nike koja vrši libaciju (http://www.perseus.tufts.edu/hopper/image?img=Perseus:image:1991.08.0012)

[9] http://www.perseus.tufts.edu/hopper/artifact?name=Louvre%20G%20402&object=Vase

Slika 3- Prikaz Nike u trenutku libacije na crvenofiguralnom lekitu (http://www.theoi.com/image/T24.5Nike.jpg)

Slika 4- Enohoja s prikazom prinošenja žrtve (http://www.perseus.tufts.edu/hopper/image?img=Perseus:image:1992.06.0735)

Molitva prati svaki religiozni čin i mora biti izvedena pravilno. Započinje zazivom božanstva, kada se često koristi neki efektan nadimak. Nakon ostvarivanja kontakta s božanstvom, izvodi se molitva, čiji dio može biti i zavjet koji se iznosi javno, pred svjedocima. U velikim svečanostima, svećenik je taj koji izgovara molitvu u ime prisutnih. Molitva se izvodi ispruženih ruku, prema nebu ili kultnoj slici božanstva.[10] Kada se molitva upućuje bogovima vezanim uz zemlju, rukama se dodiruje tlo.

Navedeni primjeri mogu nam pomoći pri razumijevanju dijela materijala pronađenog u jadranskim pomorskim svetištima, rtu Ploča i Palagruži, obrađenih u narednim poglavljima. Osim žrtve ljevnice, važan dio rituala jest zajednička gozba sudionika koja se sastoji od konzumacije hrane i pića, o čemu svjedoči velik broj keramičkih ulomaka koji pripadaju upravo vrčevima, zdjelama i čašama. Posuđe se nakon rituala ostavljalo u svetištu, a jedan dio na sebi nosi posvete božanstvu ili imena posjetitelja. Prisutno je i darivanje osobnih predmeta i dijelova brodske opreme u vidu nakita, fibula, novčića, žetona, udica i sl.

U rimskom svijetu prinos žrtve (*Slika 5*) čini temelj svakog važnijeg događaja te ga možemo razlikovati prema mnogo čimbenika od kojih se najviše ističe način izvedbe i posvećenost određenom božanstvu.[11] Žrtva se izvodila na otvorenom prostoru, najčešće na oltaru ispred hrama ili unutar kućnog svetišta. Izvođač žrtve uvijek je posebno odabarana, nadležna osoba, bilo da je riječ o glavi obitelji, kolegija ili svećeniku.[12] Uz njih, u izvođenju žrtve sudjeluju i pomoćnici.[13] Prinosu žrtve, koja se odvijala u prvom dijelu dana, prethodilo je ritualno pranje. Odjeća koje se koristila prilikom svečanosti jest toga, drapirana na način da ruke budu slobodne, a glava pokrivena.[14] Ukoliko je riječ o prinosu žrtvene životinje, ona se posebno priprema u vidu pranja i ukrašavanja bijelim ili crvenim vrpcama, a njihovi rogovi mogli su se i pozlatiti i ukrasiti diskovima.[15] Prema pravilu, muškim božanstvima žrtvovani su mužjaci[16], a ženskim božanstvima ženke.[17] Iako je najčešće riječ o govedu, ovci i svinji, Rimljani su u nekim prigodama žrtvovali i druge vrste.[18] Kao žrtvu su se mogli prinositi i

[10] W. BURKERT, 1985, 73-75.
[11] J. SCHEID, 2007, 263.
[12] J. SCHEID, 2007, 263.
[13] J. SCHEID, 2007, 263.
[14] J. SCHEID, 2007, 264.
[15] J. SCHEID, 2007, 264.
[16] Iznimka su žrtve Marsu, Neptunu, Janu i Geniju (J. RUPKE, 2007, 264.)
[17] J. SCHEID, 2007, 264.
[18] U vrijeme svečanosti *October equus* žrtvovao se konj, za Asklepija bijeli pijetao, a za staro božanstvo Robiga pas. Kao žrtva božicama Telus i Cereri prinosila se gravidna krava (J. RUPKE, 2007, 264.)

drugi proizvodi poput voća, žitarica, kolača, mlijeka i sl., a posebnu je ulogu imala libacija.[19] Nakon početnih priprema, procesija prećena glazbom je pristupala oltaru. Nakon uvodnog rituala slijedio je čin žrtvovanja. Nakon klanja, životinja se rasporila da bi haruspici potvrdili ili opovrgnuli prihvat žrtve od strane božanstva. Ukoliko je sve u redu, svečani čin se nastavljao pripremom mesa žrtvene životinje te se dio poklanjao božanstvu bacanjem u vatru, vodu ili jamu.[20] Dio žrtvenog mesa mogao je biti izložen u hram pred kip određenog božanstva[21], a samo su odabrani mogli pristupiti banketu koji je uslijedio nakon žrtve.[22]

Molitve bogovima izvodile su se prilikom različitih događaja u životu pojedinca, zajednice ili na državnoj razini. Postoji nekoliko kategorija molitve u rimskom religijskom sustavu: molba, zavjet, zakletva i zahvala.[23] U krugu obitelji molitve i prinos žrtve su bile neophodne prilikom glavnog obroka, rođendana, pogreba i sličnih prigoda te su se izvodile na malim prijenosnim žrtvenicima ili kućnom svetištu.[24] Osim hramova i svetišta, mjesto obraćanja bogovima mogla su biti i polja, izvori, gajevi i sl.[25] Svečane obrede na oltarima ispred hramova i svetišta izvodili su svećenici. S druge strane, postoje molitve koje ne izvode pojedinci već zbor.[26]

Slika 5- Prikaz prinosa žrtve na Trajanovom stupu u Rimu (http://www.trajans-column.org/wp-content/uploads/118_LXXII_XCIX_8144a-web.jpg)

[19] J. SCHEID, 2007, 264.
[20] J. SCHEID, 2007, 265, 267.
[21] J. SCHEID, 2007, 266.
[22] J. SCHEID, 2007, 267.
[23] F. HICKSON HAHN, 2007, 239.
[24] F. HICKSON HAHN, 2007, 237.
[25] F. HICKSON HAHN, 2007, 238.
[26] F. HICKSON HAHN, 2007, 244.

U posebnu kategoriju svrstava se privatni kult vezan uz zaštitnike obitelji. Štovanje se odvijalo u lararijum, kućnom svetištu smještenom na prostoru atrija.[27] Arheološki nalazi pokazuju da su takva svetišta sadržavala slike ili kipiće božanstava zaštitnika obitelji, kućnog ognjišta ili raznih drugih. Također, pretpostavlja se da je ove rituale predvodio *pater familias*.[28] Slikarije u lararijum uglavnom slijede jedan obrazac i najčešće prikazuju likove i motive vezane uz kućni kult. Iz kuće Vetija u Pompejima potječe najpoznatiji sačuvani lararij u obliku edikule (*Slika 6*). Središnja scena prikazuje Genija u togi pokrivene glave s paterom i kadionicom, s čije se desne i lijeve strane nalaze Lari s ritonom u rukama. Na dnu je prikazana zmija koja se približava žrtveniku s voćem, koja je u ovakovom okruženju predstavljena kao zaštitinica doma i njegova bogatstva.[29]

Slika 6- Kućno svetište u obliku edikule iz Pompeja
(https://en.wikipedia.org/wiki/File:Vettii.jpg)

S obalnog prostora rimske provincije Dalmacije potječe nekoliko rimskih spomenika koji na sebi nose prikaz religioznog čina. Najpoznatiji među njima jest monumentalni žrtvenik iz Aserije[30] koji na sebi nosi nekoliko prikaza. Prednju stranu žrtvenika krasi reljef vučice koja doji Romula i Rema.[31] Na bočnoj lijevoj strani prikazana je scena privođenja žrtvene

[27] M. BEARD, J. NORTH, S. PRICE, 1998, 102.
[28] M. BEARD, J. NORTH, S. PRICE, 1998, 102.
[29] M. BEARD, J. NORTH, S. PRICE, 1998, 102-103.
[30] Pronađen je prilikom sustavnih arheoloških istraživanja antičke Aserije (Podgrađe kod Benkovca)1999. godine kao dio kasnoantičkog bedema (K. A. GIUNIO, 2003, 133- 134)
[31] K. A. GIUNIO, 2003, 135.

životinje, odnosno bika (*Slika 7*). Lik viktimarija u karakterističnoj odjeći stoji ispred bika držeći ga za rogove, a mogu se i primijetiti i ukrasni elementi na žrtvenoj životinji.[32] Libacija je prikazana na desnoj strani žrtvenika.[33] Izvodi ju svećenik koji iz desne ruke izlijeva tekućinu na žrtvenik na kojemu je zapaljena vatra[34], a desno od žrtvenika nalazi se svirač frule (*Slika 8*).[35]

Prikaz libacije možemo pronaći i na ulomku friza koji se čuva u Arheološkom muzeju u Zadru.[36] Prizor čine prinositelj žrtve odjeven u togu pokrivene glave. U desnoj ruci drži pliticu iz koje izlijeva tekućinu na plamen žrtvenika, a u lijevoj rog obilja (*Slika 9*).[37]
Iz mjesta Zavale na južnoj obali otoka Hvara pronađena je ploča s plitkom reljfom koja prikazuje božicu Liberu (*Slika 10*).[38] Njezin lik postavljen je frontalno u činu libacije. Desnom rukom iz plitice izlijeva tekućinu na jednostavno izvedeni žrtvenik.[39] U lijevoj ruci drži tirs, inače tipičan simbol dionizijskog kruga, no u ovom slučaju nema završetak u obliku šišarke.[40]

Na otoku Braču otkriveno je nekoliko spomenika vezanih uz Herkula, od kojih ću izdvojiti reljef iz kamenoloma smještenog između Rasoha i Plate. Riječ je o prikazu nagog Herkula oslonjenog na prepoznatljivu toljagu u desnoj ruci, te pliticom u položaju izlijevanja u lijevoj ruci (*Slika 11*).[41] Iz Škripa na Braču potječe monolitni kameni spomenik s reljefno izvedenim prikazom Libera. Prikazan je nag, u stojećem stavu s rukama ispruženim prema tlu. Na prsima i uz nesačuvnu glavu ovijen je lišćem vinove loze i grožđem. U lijevoj ruci drži zmiju čija se glava nalazi iznad kantara, a u desnoj posudu u položaju izlijevanja.[42]

Žrtvenik iz Trogira pronađen u obližnjem rimskom kamenolomu, osim natpisa[43] na prednoj strani, na bočnim stranama sadrži zanimljive prikaze.[44] Na lijevoj strani žrtvenika detaljno su prikazani tipični Herkulovi atributi- toljaga i lavlja koža, te grana s jabukama.[45]

[32] K. A. GIUNIO, 2003, 135- 136.
[33] K. A. GIUNIO, 2003, 136.
[34] K. A. GIUNIO, 2003, 136.
[35] K. A. GIUNIO, 2003, 137.
[36] K. A. GIUNIO, 2003, 142.
[37] K. A. GIUNIO, 2003, 142.
[38] M. ZANINOVIĆ, 1996, 142.
[39] M. ZANINOVIĆ, 1996, 142.
[40] M. ZANINOVIĆ, 1996, 142.
[41] N. CAMBI, 2013, 15; D. MARŠIĆ, 2007, 120.
[42] I. JADRIĆ, 2007, Kat. Br. 42.
[43] Natpis u restituciji glasi: *[H]ercul[i] / Aug(usto) sac(rum) / Donatus / Cn(ei) Corneli(i) / Certi (servus) v(otum) s(olvit) l(ibens)*(D. MARŠIĆ, 2007, 113).
[44] D. MARŠIĆ, 2007, 111.
[45] D. MARŠIĆ, 2007, 116, 118.

Na desnoj strani prikazani su predmeti iz kultne sfere- tronožac s peharom (*Slika 12*).[46] Upravo ga pehar u najranijim prikazima povezuje s božanskom banketima, ukazujući na njegovu besmrtnost.[47] U kiparstvu je poznat tip Herakla koji izvršava libaciju, držeći pateru ili pehar u ruci, koji se može povezati i s prethodno spomenutim reljefom s otoka Brača.[48]

Slika 7- Bočna strana žrtvenika iz Aserije s prikazom privođenja žrtvenog bika (K. A. GIUNIO, 2003, 139, Sl.5)

[46] D. MARŠIĆ, 2007, 116, 118.
[47] D. MARŠIĆ, 2007, 119.
[48] D. MARŠIĆ, 2007, 120.

Slika 8- Bočna strana žrtvenika iz Aserije s prikazom libacije (K. A. GIUNIO, 2003, 140, Sl. 6)

Slika 9- Ulomak zabata s prikazom čina libacije iz Arheološkog muzeja u Zadru (K. A. GIUNIO, 2003, 147, Sl.12)

Slika 10- Reljef s prikazom božice Libere u činu libacije iz Zavale na Hvaru (M. ZANINOVIĆ, 1996, 143)

Slika 11- Reljef s prikazom Herkula s otoka Brača (N. CAMBI, 2013, 15)

Slika 12– Bočne strane žrtvenika iz Trogira posvećenog Herkulu (D. MARŠIĆ, 2007, 117, Sl.5,6)

3 GRČKO- HELENISTIČKA KERAMIKA U DOMORODAČKIM SVETIŠTIMA

3.1 NAKOVANA

Spilja Nakovana smještena je na poluotoku Pelješcu (*Slika 37*), između sela Lovište i Viganj. Prilikom arheoloških istraživanja spilje1999. godine otkrivena je jedna teže dostupna spiljska dvorana za koju je zaključeno da predstavlja svetište (*Slika 38*). Razlozi kakvom mišljenju jesu ogromne količine ulomaka razbijenog posuđa za koje se pretpostavlja da se koristilo prilikom rituala. Također, prostorija je posebna zbog jednog krupnijeg stalagmita[49] pri dnu dvorane oko kojeg su pronađeni ulomci posuda.[50] Iza stalagmita nalazi se jama dubine oko pola metra u koju je nekada otjecala voda sa susjedne stijene, a koja bi se u kontekstu svetišta mogla povezati s ritualnim pranjem.[51] Budući da izgled osamljenog stalagmita podsjeća na muško spolovilo, vrlo je vjerojatno da se u spiljskoj dvorani slavio neki oblik kulta plodnosti. Kult falusa poznat je u mnogim društvima i zbog svog karaktera veže se uz božanstva koja predstavljaju cikličke izmjene u prirodi te snagu stvaranja. Osim toga, spilje su zbog svog karaktera u prošlosti bile smatrane svetim mjestima, poveznicom između svijeta živih i svijeta mrtvih.

Slika 37- Poluotok Pelješac i selo Nakovanj [52]

(https://www.google.hr/maps/@42.9632917,17.1419779,37212m/data=!3m1!1e3)

[49] Nije jasno da li je stalagmit samostalno izrastao na ovom mjestu ili je premješten zbog određenih razloga. Metoda radioaktivnog ugljika pokazala je da je stalagmit počeo rasti oko 2000.god. pr.Kr, a slojevi ispod datirani su u sredinu četvrtog tisućljeća pr.Kr. (R. MENALO, 2005, 8)

[50] S.FORENBAHER, T. KAISER, 2003, 16-17.

[51] S.FORENBAHER, T. KAISER, 2003, 72.

[52] Mogu se koristiti nazivi Nakovana i Nakovanj (http://www.xn--lovite-ekb.com/hr/okruzenje/nakovana.html)

Slika 38- Spiljska dvorana u Nakovani (http://www.loviste-peljesac.com/index.php?q=img_assist/popup/221)

Ulomci keramičkog materijala potječu iz razdoblja helenizma i riječ je o posudama finije izrade koje se koriste za posluživanje i konzumaciju hrane i pića te ulomaka amfora u kojima se takve namirnice skladište i transportiraju.[53] Dio keramičkog materijala iz svetišta u Nakovani pripada raznim kategorijama keramičkog materijala poput keramike tipa *gnathia, alto- adriatico* i helenističkoj reljefnoj keramici.[54] Među nalazima svojom izradom i dekoracijom ističe se plitka posuda za žrtvu ljevanicu ukrašena ljudskim likovima (*Slika 39*).[55] U posebnu skupinu možemo odvojiti posude s natpisom koje se smatraju votivnim darovima. Riječ je o manjem broju ulomaka s kojih se mogu samo djelomično iščitati natpisi izvedeni oštrim predmetom na površinu posude. Najpotpuniji natpis na latinici spominje dvojicu muškaraca, Heraklida i Amarta, te darivanje svetišta. Kratki natpisi na ostalim keramičkim ulomcima izvedeni su grčkim alfabetom i latinicom, a donose imena ljudi koji su posjetili svetište. Moguće je da se spominju imena božanstava, no zbog sažetog izraza i kraćenja imena, nemoguće je to sa sigurnošću potvrditi.[56]

[53] S.FORENBAHER, T. KAISER, 2003, 72- 73.
[54] S.FORENBAHER, T. KAISER, 2003, 90- 91.
[55] S.FORENBAHER, T. KAISER, 2003, 79.
[56] S.FORENBAHER, T. KAISER, 2003,85-86.

Slika 39- Ulomci plitke reljefno izrađene posude ukrašene ljudskim likovima (http://www.korcula.net/grad/press3/nakovana.htm)

Na temelju nalaza iz spilje može se pretpostaviti da je ona bila mjesto odvijanja rituala u čast nekog božanstva koji su kulminirali gozbom sudionika. Potvrdu za to možemo naći i u brojnim ostacima kostiju domaćih životinja koje su se nalazile uz razbacane ulomke.[57] Zasad ostaje nepoznato kome je svetište posvećeno i tko ga je posjećivao. Prema S. Forenbaheru i T. Kaiseru, svetište je pripadalo lokalnom stanovništvu uz vjerojatnost posjete drugih zajednica.[58] Pripadnost svetišta lokalnoj zajednici S. Forenbaher i T. Kaiser objašnjavaju i činjenicom da je dio finih keramičkih posuda, koje se smatraju vrijednim, bilo krpano, a to nije običaj koji se susreće u grčkim svetištima.[59] Također, izostaju nalazi poput novca, nakita, osobnih predmeta te svjetiljki.[60] O božanstvu koje se štovalo u spilji može se samo nagađati. Zbog izgleda stalagmita te odvijanja ritualne gozbe u spiljskoj dvorani S. Forenbaher i T. Kaiser smatraju da se štovao neki oblik kulta plodnosti, tj. kult falusa.[61] Simbol falusa oko

[57] S.FORENBAHER, T. KAISER, 2003,73.
[58] S.FORENBAHER, T. KAISER, 2003,115. U blizini svetišta nalazi se prapovijesno naselje Grad. Izrazito povoljan položaj gradine omogućuje pregled okoline na plodna polja nakovanske visoravni, te Pelješki kanal i otoke Hvar i Vis. Podno gradine se nalaze kameni humci u kojima se pokapalo domaće stanovništvo koje je tu živjelo. Na gradini i u njezinoj okolici prisutni su ulomci grube keramike kakvu je koristilo lokalno stanovništvo, ali i ulomci grčko- helenističkih posuda kakve se javljaju i unutar svetišta (S.FORENBAHER, T. KAISER, 2003,55).
[59] S.FORENBAHER, T. KAISER, 2003,115.
[60] S.FORENBAHER, T. KAISER, 2003,116.
[61] S.FORENBAHER, T. KAISER, 2003,119.

kojeg se vršio ritual mogao je simbolizirati na plodnost, potenciju, fizički snagu i ratničku vještinu.[62]

3.2 SVETIŠTE U VILINOJ SPILJI

Vilina spilja smještena je na teže dostupnom strmom području iznad izvora rijeke Omble u Rijeci Dubrovačkoj (*Slika 40*).[63] Prvi poznati nalazi pronađeni su slučajnim putem u prvoj polovici 20. stoljeća, a pripadaju razdoblju neolitika, eneolitika i brončanog doba. [64] Prilikom arheološkog pregleda lokaliteta godine 2008. i 2009. utvrđeni su i nalazi koji pripadaju helenističkom i rimskom razdoblju, a riječ je prvenstveno o ulomcima keramičkog materijala.[65] Pronađeni fragmenti helenističke keramike pripadaju vrstama *alto- adriatico, gnathia* te crnoglaziranoj keramici, dok iz rimskog razdoblja potječu ulomci amfora (*Slika 41*).[66]

Autor članka o Vilinoj Spilji D. Perkić navodi mogućnost korištenja špilje u sakralne svrhe, a kao glavne razloge navodi njezinu težu dostupnost, pećinski karakter i važnost obližnjeg izvora vode.[67] Također, isti autor ovaj lokalitet uvrštava među već poznata tzv. „ilirska" svetišta poput prethodno spomenute Spile u Nakovani i drugih.[68] U slučaju da je spilja imala svetišni karakter, nalazi predstavljaju votivni materijal[69] koji je prisutan sve do 4. ili 5. stoljeća nove ere.[70]

[62] S.FORENBAHER, T. KAISER, 2003,127.
[63] D. PERKIĆ, 2010, 159.
[64] D. PERKIĆ, 2010, 159.
[65] D. PERKIĆ, 2010, 159. Važno je napomenuti da lokalitet zbog prirodnih procesa nema urednu stratigrafiju pa je materijal izmiješan.
[66] D. PERKIĆ, 2010, 161. Autor navodi nemogućnost detaljnijeg datiranja ulomaka amfora, osim pojave kanelura koje upućuju na kasnoantičke tipove amfora.
[67] D. PERKIĆ, 2010, 159.
[68] D. PERKIĆ, 2010, 159. U tu kategoriju lokaliteta uvrštava i Spilju sv. Filipa i Jakova u kojoj su izvršena arheološka istraživanja u nekoliko kampanja, a koja su pokazala kontinuitet korištenja spilje od prapovijesti do srednjeg vijeka (A. PITEŠA, 2004, 245-246)
[69] D. PERKIĆ, 2010, 159.
[70] D. PERKIĆ, 2010, 161.

Slika 40- Položaj Viline spilje (http://www.dumus.hr/hr/mediji/izvjestaji/vilina-spilja-je-bila-ilirsko-svetiste/)

Slika 41- Ulomci slikane keramike iz Viline spilje (D. PERKIĆ, 2010, 160, Kat. 404)

4 KERAMIKA IZ ANTIČKIH POMORSKIH SVETIŠTA NA PODRUČJU ISTOČNE JADRANSKE OBALE

Jadransko more je najveći i najdublji zaljev Sredozemnog mora kojim se plovi od najranijih vremena o čemu nam svjedoče arheološki tragovi iz razdoblja prapovijesti. Vrsni antički pomorci također su ga koristili za trgovinu među značajnim centrima tog doba. Uz arheološke nalaze, postoji nekoliko važnih pisanih izvora koji govore o jadranskim pomorskim putevima koji često sadrže nama značajne geografske podatke ili naputke za pomorce, navodeći opasnosti koje ih mogu zateći na moru. Da bi se izbjeglo nepovoljno vrijeme, snažni naleti vjetrova i visoki valovi, sezona plovdbe u antici bila je kratka te je obuhvaćala proljetne i ljetne mjesece. U radu *Periplus*, Pseudo Skilak spominje najvažnije činjenice koji svaki pomorac mora znati o ovom prostoru.[71] To je zapravo kratki priručnik nastao u razdoblju kraja 4. st. pr. Kr. koji navodi najvažnije sredozemne luke i njihovu međusobnu udaljenost.[72] Najvažniji pisani izvor vezan uz teme koje slijede je Plinije Stariji i njegovo djelo *Naturalis Historia*.[73] U trećoj knjizi Plinijava djela nalaze se geografski opisi provincija te se u opisu obale Dalmacije spominje *promunturium Diomedis*.[74] Za razliku od Diomedova rta koji se spominje samo kod Plinija Starijeg, Diomedov otok navodi više antičkih pisaca.[75] Ove dvije točke su zbog svog položaja imale velik značaj u antičkoj plovodbi, stoga ne čudi da su bile posvećene zaštitniku pomoraca. Diomedov kult bio je posebno raširen na Jadranu o čemu svjedoči niz svetišta uz pomorske rute na obje jadranske obale. Uz rt Ploča i Palagružu, o kojima će više riječi biti kasnije, svetišta su postojala u Spini, Adriji, Anconi te na ušću rijeke Timav.[76]

[71] M. ZANINOVIĆ, 2002, 22.
[72] M. ZANINOVIĆ, 2002, 22.
[73] Plin., Nat. hist., III, 141 (Prijevod H. Rachkam, 1952)
[74] S.ČAČE, 1995/1996, 24.
[75] R.KATIČIĆ, 1989, 56- 67.
[76] S.ČAČE, 1995/1996, 35.

4.1 RELIGIJSKI ŽIVOT POMORACA

Zbog teškog života moreplovaca i opasnosti koje su prijetile na putovanjima, postojao je niz religioznih činova koji su se odvijali u svrhu njihova sretnog ishoda i sigurnosti plovidbe. Isplovljavanje i iskrcaj posade obilježavao se molitvom i libacijom.[77] Dio čina izvršavala je posada na brodu, a dio puk na obali sa molitvama, pjesmom te željama u sretan ishod putovanja.[78] Nakon miješanja vina s vodom slijedilo je njegovo ispijanje, te izlijevanje u more.[79] Isplovljavanje je moglo pratiti i bacanje girlandi s broda u more.[80] Zavjeti su se ispunjavali nakon uspješnog povratka istim metodama.[81]

Pretpostavlja se da su pomorci i tijekom plovidbe žrtvama i darovima pokušali ishoditi sigurnost. U osvjetljavanju te problematike pomažu ostaci antičkih brodoloma, čijim se dijelovima inventara možda može pripisati vjerska uloga. U njih u prvom redu spadaju luteriji, čija je široka namjena objašnjena u sljedećem poglavlju. Za libaciju se moglo koristiti svakodnevno posuđe, no bogatiji brodovi služili su se posebno izrađenim luksuznim predmetima.[82] Iz brodoloma u uvali Vela Svitnja na otoku Visu potječe brončani *simpulum*[83],a iz brodoloma kod otoka Ilovika[84] brončana enohoja (*Slika 13*) i patera (*Slika 14*) koje se ističu luksuznijom izradom. Ti predmeti svojom izradom i vrijednošću pokazuju odmak od ostalog inventara i tereta brodova, te se možda mogu povezati s korištenjem u obredima na brodu.[85] Osim navedenog, brod i brodska oprema bili su raznim obilježeni raznim simbolima koji su trebali povoljno utjecati na njih. Primjerice, sidra iz brodoloma u uvali Vela Svitnja i rta Glavat kod otoka Mljeta na sebi nose prikaz četiri astragala u najpovoljnijoj kombinaciji.[86]

[77] W. BURKERT, 1985, 266.
[78] W. BURKERT, 1985, 266.
[79] W. BURKERT, 1985, 266.
[80] W. BURKERT, 1985, 267.
[81] W. BURKERT, 1985, 266.
[82] I. RADIĆ ROSSI, 2005, 151.
[83] Materijal iz brodoloma u uvali Vela Svitnja datira se u 1. st. pr. Kr. (I. RADIĆ ROSSI, 2005, 151)
[84] Riječ je o materijalu koji potječe iz 2. st. (I. RADIĆ ROSSI, 2005, 151)
[85] I. RADIĆ ROSSI, 2005, 151.
[86] I. RADIĆ ROSSI, 2005, 149-150.

Slika 13- Brončana enohoja iz brodoloma kod otoka Ilovika (http://ppmhp.hr/wp-content/uploads/2013/12/PPMHP-AO-AZ-13262.jpg)

Slika 14- Brončana patera iz brodoloma kod otoka Ilovika (http://ppmhp.hr/wp-content/uploads/2013/12/PPMHP-AO-AZ-13263.jpg)

4.1.1 PRIJAP- ZAŠTITINIK POMORACA

Iako se tradicionalno povezuje s plodnosti polja i vrtova, Prijap se smatra zaštitnikom uspješne navigacije, trgovine i prosperiteta lučkih gradova.[87] Od velike važnosti je njegova osobina darivanja uspjeha koja je zasigurno bila najznačajnija upravo u pomorstvu i sličnim nesigurnim djelatnostima.[88] Kao zaštitnik plovidbe i pomoraca spominje se u antičkim pisanim izvorima, a nalazi s antičkih brodoloma potvrđuju te novije teze. [89]

Iz podmorja otoka Krka u blizini Baške slučajnim putem pronađen je keramički kipić, odnosno lucerna u liku Prijapa, koja je možda bila dio inventara nekog broda (*Slika 15*).[90]

Slika 15- Keramički Prijap iz podmorja Baške na otoku Krku (P. DUGONJIĆ, 2010)

[87] I. RADIĆ ROSSI, 2005,145. Tome su pridonijeli podmorski nalazi te epigrami Palatinske antologije.
[88] A. J. BRODY, 2008, 3.
[89] H. R. NEILSON, 2002, 248- 253.
[90] P. DUGONJIĆ, 2010, 220- 221. Autor navodi još jedan sličan primjerak iz podmorja Makarske koji se čuva u privatnoj zbirci. Za sliku vidjeti: N. CAMBI, 2002, 194, Sl. 304.

4.1.2 BRODSKI ŽRTVENICI

Već je naglašeno da pomorstvo spada među najnesigurnije djelatnosti antičkog svijeta. U pokušaju da se otklone te nesigurnosti i osigura mirna plovidba, pomorci su se obraćali svojim zaštitinicima.[91]Smatra se da se, osim u svetištima, dio tih rituala obavljao i na samom brodu.

U ulozi brodskih žrtvenika mogao se koristiti *louterion,* odnosno *labrum.*[92] Riječ je o grčkom i latinskom nazivu za predmete u obliku pladnja na visokoj nozi široke namjene.[93] Njihova funkcija može se iščitati s atičkih i apulskih crvenofiguralnih vaza u kojima se pojavljuju kao posude za vodu korištenu pri kupanju, kao dio fontana, za miješanje i drobljenje žita ili jednostavan ukras unutar kuća (*Slika 16, Slika 17*).[94] Ukoliko se koriste u sakralne svrhe, nemoguće ih je razlikovati prema obliku, već samo prema kontekstu nalaza.[95] Na luterijima se mogu javiti posvetni natpisi pa tako možemo pretpostaviti kultnu funkciju pojedinih primjeraka (*Slika 18*).[96] U spomenute sakralne svrhe ovih predmeta spadaju obredi ritualnog čišćenja ruku prije izvođenja žrtve, obredi ženidbe i sl., dok su se u ulozi škropionice mogli nalaziti na ulazu hramova.[97]

[91] L. ŠEŠELJ, 2012, 355.
[92] I. RADIĆ, 1988, 35.
[93] I. RADIĆ, 1988, 35.
[94] I. RADIĆ, 1988, 37.
[95] I. RADIĆ, 1988, 37.
[96] British Museum u svojoj zbirci čuva ulomak luterija iz Naukratisa s posvetom Apolonu, koji potječe iz svetišta istog božanstva (http://www.britishmuseum.org/research/online_research_catalogues/ng/naukratis_greeks_in_egypt/material_culture_of_naukratis.aspx)
[97] I. RADIĆ, 1988, 37.

Slika 16- Detelj atičke crvenofiguralne pelike s luterijem u funkciji bazena za pranje i atletom (http://www.perseus.tufts.edu/hopper/image?img=Perseus:image:1992.07.0190)

Slika 17- Apulska crvenofiguralna pelike s prikazom luterija (I. RADIĆ, 1988, 51, T.1, sl.1)

Slika 18- Ulomak luterija iz Naukratisa s posvetom Apolonu
(http://www.britishmuseum.org/images/material_fig_30_624.jpg)

Najraniji luteriji javili su se na Bliskom istoku i Grčkoj, te su pomorskim vezama dospijeli na italsko tlo.[98] Grčka proizvodnja razlikuje dva osnovna tipa luterija: *korintski tip* koji je bio popularan od kraja 6. do 4. stoljeća pr. Kr., a karakterizira ga crvena glina i krem prevlaka te istaknuti obod izvučen prema van i prijelom nadolje, te *atički tip* koji se razlikuje u fakturi, boji prevlake i jednostavnijem obodu.[99] Grupa nalaza sa Sicilije razlikuje se po obloj bazi, a kalabrijska skupina po korintskom utjecaju te lokalnim karakteristikama.[100] Spomenuti nalazi pokazuju raznolikost u dekoraciji luterija. Kameni primjerci uglavnom su arhitektonskog oblikovanja, no kermički mogu biti dekorirani na više načina: bojanjem, urezanim ornamentima i fuguralnim prikazima i reljefnim oblikovanjem.[101]

O uporabi luterija na brodovima svjedoče podvodni nalazi. Nekoliko primjera luterija potječe iz Jadranskog mora iz različitih konteksta. Najznačajniji nalaz potječe iz nedevastiranog brodoloma kod Donjih školja blizu otoka Lastova (*Slika 19*).[102] Brod je bio manjih dimenzija i prevozio je teret raspoređen u nekoliko stotina amfora tipa Lamboglia II, prema svojim karakteristikama datiranih u kraj 2. st. pr. Kr. Luterij visine 60 cm je potpuno očuvan, a pladanj je ukrašen valovnicama i spiralom.[103] Budući da iskače od ostalog brodskog

[98] I. RADIĆ, 1988, 38.
[99] I. RADIĆ, 1988, 38.
[100] I. RADIĆ, 1988, 38.
[101] I. RADIĆ, 1988, 38.
[102] I. RADIĆ, 1988, 39- 41.
[103] I. RADIĆ, 1988, 42.

tereta, smatra se da nije bio predmetom trgovine, već se uvrštava u grupu luterija koji su korišteni kao brodski žrtvenici.[104]

Ostali luteriji iz jadranskog podmorja potječu iz okolice Hvara[105], Malog Lošinja[106], Unija[107] i Palagruže[108]. Hvarski luterij (*Slika 20*) pronađen je u podmorju kanala između Hvara i Paklenih otoka, kao samostalan nalaz.[109] Oblikom i fakturom pripada korintskim luterijima nastalim u 5. st. pr. Kr. Izrađen je od tamnocrvene gline i svjetlije prevlake koja se danas samo nazire, a na obodu i donjem dijelu nalaze se vodoravni urezi.[110] Hvarski luterij G. Kapitan datira u 4. st. pr. Kr. te ga povezuje s osnutkom grčkog naselja i većim intezitetom plovidbe tog razdoblja.[111]

Luteriji iz Malog Lošinja[112] i Palagruže[113](*Slika 21*) dijele sličnosti u izradi, iako njihov kontekst nalaza nije istovremen. Naime, prema nalazima amfora, lošinjski primjerak datira se u 3. st. pr. Kr., a onaj iz Palagruže u 1. st. pr. Kr. Bez obzira na tu razliku, I. Radić pretpostavlja njihovo zajedničko porijeko iz nekog južnoitalskog proizvodnog centra.[114]
Istraživanjima lokaliteta Resnik na položaju antičkog naselja Sikuli, otkriveni su ulomci luterija dekoriranog biljnim motivima (*Slika 22*) koji potječu iz prve faze naselja, no o njegovoj točnoj funkciji ne može se više reći.[115]

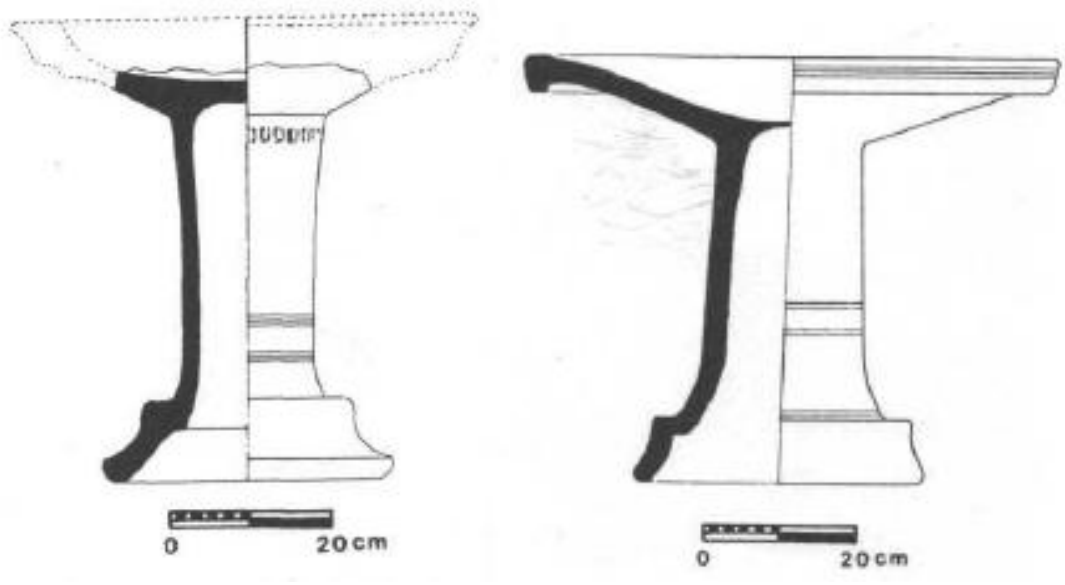
[104] I. RADIĆ, 1988, 45.
[105] I. RADIĆ, 1988, 39.
[106] I. RADIĆ, 1988, 39.
[107] I. RADIĆ, 1988, 40.
[108] I. RADIĆ, 1988, 41.
[109] I. RADIĆ, 1988, 39.
[110] I. RADIĆ, 1988, 39, 42.
[111] I. RADIĆ, 1988, 43.
[112] Poznat samo iz literature, čuva se u privatnoj zbirci u Italiji (I. RADIĆ, 1988, 39)
[113] Čuva se u privatno zbirci u Komiži(I. RADIĆ, 1988, 41)
[114] I. RADIĆ, 1988, 43.
[115] I. ŠUTA, 2011, 101.

Slika 19- Luterij iz brodoloma kod otoka Lastova (I. RADIĆ, 1988, 55, Tab. V, sl. 1-2)

Slika 20- Luterij iz podmorja otoka Hvara
(http://mhb.mdc.hr/zbirke_en.aspx?kid=2&prId=14)

Slika 21- Crtež luterija s Malog Lošinja i Palagruže (I. RADIĆ, 1988, 52-53, Tab.II sl.1, Tab III, sl.1)

Slika 22- Ulomci i rekonstrukcija luterija iz Sikula (I. ŠUTA, 2011, 100- 102)

4.2 DIOMEDOV KULT NA JADRANU

O važnosti Diomeda na Jadranu svjedoče antički pisani izvori, navodeći ga zaštitnikom pomoraca i plovidbe. Na hrvatskoj obali potvrđena su dva Diomedova svetišta smještana na Palagruži i rtu Ploča o čemu će biti riječi u sljedeća dva poglavlja. Grčka književnost sadrži mnoge podatke o Diomedovom životu i pustolovinama.[116] Često se brojni podaci različitih autora ne podudaraju pa je teško u potpunosti rekonstruirati njegov mitski život i uočiti važnost koju ima za jadranski prostor te proces transformacije iz junaka u božanstvo kojmu se obraćaju pomorci. Tradicija o Diomedu kao zaštitniku pomoraca očuvala se i u rimskoj književnosti te o njemu, u izmijenjenom obliku, pripovjedaju Vergilije i Ovidije.[117] Radovi antičkih pisaca svjedoče o ukorijenjenosti Diomedovog kulta na jadranskom prostoru, a arheologija te iste navode potvrđuje.

Homer donosi da je Diomed sin Tideja i opisuje njegove pustolovine i junaštva za vrijeme trajanja Trojanskog rata.[118] Diomed je u Homerovim djelima prikazan kao hrabar, neustrašiv junak te krotitelj konja. Nakon povratka u Arg, doznao je da mu je žena pošla za drugog muškarca. Bježeći pred opasnosti, sa svojim drugovima je pobjegao kod kralja Dauna ili ga je ondje odnijela oluja. Podatke o Diomedovom putovanju na daunsku obalu nalazimo kod grčkog pjesnika Mimnerma, čiji su stihovi preživjeli u spjevu *Aleksandra* pjesnika Likofrona. U novoj zemlji je pomagao kralju Daunu u raznim borbama, osnovao je mnoge gradove na istočnoj obali Italije, oženio kraljevu kćer te je umro u visokim godinama života. Neki pisci donose da ga je ubio kralj Daun. Sahranjen je u blizini obale ili na nekom od otočića koji se, prema predaji, nazivaju Diomedovim otocima. Oplakujući tragičnu smrt junaka, pratitelji su preobraženi u ptice koje su se naselile na svetom otoku te pozdravljale grčke brodove, dok su se prema ostalima ponašale neprijateljski. Omiljenog junaka božica Atena učinila je besmrtnim.[119]

Predaja donosi da je Diomed osnovao mnoge gradove na italskoj obali, a upravo su ta mjesta potvrđena kao mjesta na kojima se razvio njegov kult. Danas je jasno da je riječ o važnim pomorskim točkama koje se koriste prilikom plovidbe od 6. st. pr. Kr. kada se pojačao grčki trgovački promet Jadranom. Prema predaji osnovao je gradove Spinu i Adriju na sjevernom Jadranu gdje je isto zastupljen njegov kult.[120] Strabon donosi podatke o raširenosti

[116] R. KATIČIĆ, 1989, 39- 78.
[117] R. KATIČIĆ, 1989, 58.
[118] Hom., Il., 5, 1; W. SMITH, C. ANTHON, 1884, 259-260.
[119] R. KATIČIĆ, 1989, 41.
[120] R. KATIČIĆ, 1989, 66, 73.

kulta kod Veneta i svetištu kod ušća Timava, gdje se nalazio sveti gaj s različitim životinjskim vrstama koje žive u suglasju, te navodi Diomedove zaslugame u začetništvu konjogojstva u tom kraju.[121] Diomed je osobito važan za područje Daunije, čiji su ga stanovnici prepoznali kao božanstvo plodnosti. Smatra se da je imao moć nad upravljanjem vjetrovima, tj. da je mogao zaustaviti olujne vjetrove, a to je jedna od važnijih karakteristika zbog koje su se pomorci mogli obraćati svom zaštitniku.[122]

4.3 PALAGRUŽA

Palagruža je jadranski arhipelag koji se sastoji od otoka Velike Palagruže, Male Palagruže te nekoliko manjih otočića i hridi u njihovoj blizini (*Slika 23*). Najbliža naseljena mjesta su Gargano udaljen 57 km i otok Lastovo na udaljenosti 60 km. Arhipelag strmih padina je nenaseljen, nema izvora vode te je često izložen nepovoljnim vremenskim uvjetima. Ipak, kroz povijest je predstavljao važnu prometnu točku u vidu skloništa i orijentira pomorcima. Položaj otoka, gotovo na jednakoj udaljenosti od istočne i zapadne jadranske obale bio je osobito važan za prekojadranski plovni put. Najstariji nalazi koji o tome svjedoče su nalazi keramike koji pripadaju razdoblju ranog neolitika.[123]

U antičkom razdoblju najviše su ga koristili Grci tijekom plovidbene sezone za putovanja do trgovačkih obalnih središta. Da bi se izbjegle potencijalne opasnosti na pučini, pomorci su uvijek tražili najpovoljnije puteve kojima stižu na željena odredišta. Prijelaz preko Jadrana stoga je najpovoljniji preko Palagruže koja omogućuje pregled okoline, ali i pruža zaklon u slučaju iznenadnog nevremena. S Palagruže se za vedrog vremena mogu vidjeti obje obale pa je lakše uočiti vremenske prilike i odrediti pravac putovanja. Ovisno o vremenskim uvjetima na moru, Palagruža se koristila i za uzdužnu plovidbu Jadranom.[124]

Prvi arheološki nalazi na Palagruži zamijećeni su prilikom priprema za gradnju svjetionika krajem 19. stoljeća, a prvo rekognosciranje izvršeno je 1992. godine.[125] Godine 1994. pronađen je ulomak posude s Diomedovim imenom što je bila naznaka da se radi o pomorskom svetištu.[126] Nakon toga obavljeno je nekoliko zaštitnih istraživanja, a od 2002.

[121] R. KATIČIĆ, 1989, 72.
[122] L. ŠEŠELJ, 2012, 362.
[123] S. FORENBAHER *et al.*,, 1994, 37-38; S.FORENBAHER, T.KAISER, 1997, 16; B.KIRIGIN, T.KATUNARIĆ, M.MIŠE, 2005, 258.
[124] B. KIRIGIN, 2010, 107.
[125] S. FORENBAHER *et al.*, 1994, 36.
[126] B.KIRIGIN, M.MIŠE, V. BARBARIĆ, 2010, 44.

godine na otoku se provode sustavna arheološka istraživanja koja su potvrdila navedene pretpostavke.[127]

Za temu ovog rada najznačajniji su podaci koji potvrđuju postojanje svetišta na otoku na koje ukazuju pronađeni ulomci keramike s urezanim imenom Diomeda i votivnim natpisima (*Slika 24,25*). Iako još nisu pronađeni ostaci moguće arhitekture svetišta, keramički materijal dopušta povezivanje Palagruže s Diomedovim otokom kojeg spominju antički pisci. Prema njima, Diomedov otok je mjesto smrti ili ukopa junaka kojeg čuvaju njegovi drugovi preobraženi u ptice.

Slika 23 -Geografski položaj Palagruže i pogled na arhipelag iz zraka (https://www.google.hr/maps/@42.4977238,16.1101208,643107m/data=!3m1!1e3, http://www.adriatic.hr/en/croatia-palagruza/lighthouse/10)

[127] B. KIRIGIN, 2003, 371; B.KIRIGIN, M.MIŠE, V. BARBARIĆ, 2010, 44.

Slika 24- Ulomak keramike s Palagruže s Diomedovim imenom (L. ŠEŠELJ, 2009, 578)

Slika 25- Dno atičkog kiliksa s votivnim natpisom (B. KIRIGIN, M. MIŠE, V. BARBARIĆ, 2010, 53, sl.10)

Veća koncentracija arheološkog materijala pronađena je na južnoj padini Salamandrije u izmiješanom sloju. Uključuje nalaze poput fragmenata osobnog nakita, brončane strelice, sitne koštane predmete kao što su žetoni, kocke za igru (*Slika 26*) ili novčiće čiju veću koncentraciju možemo protumačiti kao posljedicu darivanja osobnih

predmeta Diomedu. Veći dio novca pripada grčkim kolonijama, no ima i rimskog republikanskog novca iz 2. stoljeća pr. Kr.[128]

Slika 26- Sitni arheološki materijal s Palagruže (B. KIRIGIN, T. KATUNARIĆ, M. MIŠE, 2005, 258, sl.8-9)

Što se tiče keramičkih nalaza, prevladava fino stolno posuđe i oblici za pripremu i posluživanje pića.[129] Za te oblike možemo pretpostaviti da su se koristili prilikom rutuala, bilo za žrtvu ljevanicu ili za zajedničko ispijanje vina ili nekog drugog pića. Ista slika materijala prisutna je i u svetištu na rtu Ploča i odgovara karakteru oba lokaliteta. Ulomci atičkog crnofiguralnog i crvenofiguralnog posuđa spadaju u najranije nalaze, ali su i slabije zastupljeni u odnosu na druge vrste (*Slika 27*).[130] Razdoblje helenizma zastupljeno je crnopremazanom i reljefnom keramikom, kao i keramikom tipa *gnathia*[131] i *alto-adriatico.*[132] Palagruža nije zapostavljena u rimsko doba. Rimljani su Palagružu i dalje koristili kao važnu plovidbenu točku na jadranskim rutama. Najraniji rimski materijal datira se u početak 1. st. pr.

[128] B. KIRIGIN, 2003, 375; B.KIRIGIN, M.MIŠE, V.BARBARIĆ, 2010, 57.
[129] L. ŠEŠELJ, 2009, 580.
[130] B. KIRIGIN, T.KATUNARIĆ, M. MIŠE, 2005, 256; L. ŠEŠELJ, 2009, 580.
[131] Keramika tipa *gnathia* nastala je na tlu Italije u grčkoj koloniji Taras, kao jednostavniji oblik atičke crvenofiguralne keramike. Okvirno vrijeme proizvodnje je od polovice 4. st. pr Kr. do početka 2. st. pr. Kr. U ranijim fazama odlikovana je slikanom dekoracijom na posudama velikih dimenzija. Već od sredine 3. st. pr. Kr. prevladavaju manji oblici poput enohoja, pelika i skifa, a sukladno s morfološkim promjenama dolazi i pojednostavljenje dekoracije. Ona se sada sastoji od prikaza biljnih motiva, teatarskih maski, golubica te kanelura na trbuhu posude (M. MIŠE, 2010, 329.) Na Jadranu je osim importa zastupljena keramika lokalne proizvonje (M. MIŠE, 2010, 330.)
[132] B. KIRIGIN, 2003, 374; B. KIRIGIN, T.KATUNARIĆ, M. MIŠE, 2005, 256; L. ŠEŠELJ, 2009, 581. Keramika tipa *alto- adriatico* nastala je imitacijom crvenofiguralne keramike sjevernojadranskih centara Picenuma, Spine i Adrije u razdoblju od kraja 4. stoljeća pr. Kr. Kao najčešće zastupljena dekoracija javljaju se ženske glave u profilu te razni biljni i geometrijski motivi. Od oblika prevladavaju oni namijenjeni piću poput enohoja, skifa, kantara i sl. (L.ŠEŠELJ, 2009, 39.) Na Jadranu je ovaj tip keramike najzastupljniji u nekropolama antičke Isse, što je ujedno i najčešći kontekst pronalaska keramike tipa *alto-adriatico* (B. KIRIGIN, 1992, 84-97; L.ŠEŠELJ, 2009, 39- 41.)

Kr.[133] Najprepoznatljiviji su ulomci keramike tankih stijenki te tere sigilate italske proizvodnje[134], ostaci nekoliko brodoloma uz okolne hridi te izgradnja cisterni koja se datira u 2. ili 3. stoljeće.[135]

Slika 27- Ulomci crnofiguralne i crvenofiguralne atičke keramike s Palagruže (B.KIRIGIN, M.MIŠE, V.BARBARIĆ, 2010, 46, sl.3)

[133] L. ŠEŠELJ, 2009, 581-582.
[134] L. ŠEŠELJ, 2009, 581.
[135] L. ŠEŠELJ, 2009, 582.

4.4 RT PLOČA

Rt Ploča[136] nalazi se južno od Rogoznice, između mjesta Ražanj i Kanice te predstavlja najistureniji kopneni dio jadranske obale (*Slika 28, Slika 29*). Zbog takvog smještaja ima navigacijsku ulogu, te omogućuje pregled okoline za lijepog vremena.[137] Posebnost rta Ploča jest u tome što se tu nalazi klimatološka razdjelnica Jadrana. Zbog nezaštićenog položaja, ovdje se sudaraju snažni vjetrovi iz suprotnih pravaca, stvarajući visoke valove koji se sudaraju, zapljuskuju obližnje kopno i stvaraju opasnost za sve koji se nađu u blizini.[138] Kako je navedeno u uvodnom dijelu poglavlja, u Plinijevom opisu ovog dijela Jadrana spominje se Diomedov rt, smješten na Hilejskom poluotoku koji se opisuje kao zadnje sigurno utočište prije plovidbe u nemirnim liburnskim vodama.[139] Plinijevi navodi potaknuli su skupinu hrvatskih povjesničara i arheologa da se bave tom problematikom.[140]

Slika 28- Geografki položaj rta Ploča

(https://www.google.hr/maps/@43.510528,16.0007574,19768m/data=!3m1!1e3)

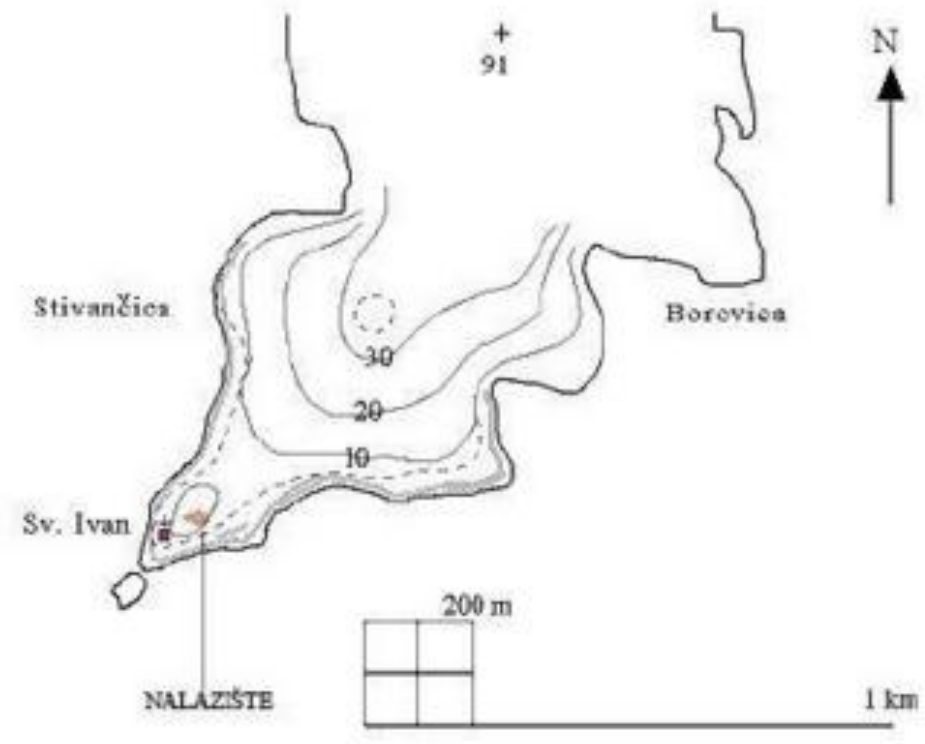
[136] Naziv rta Ploča potječe od veće plosnate hridi smještene ispred rta, a koristi se i naziv Punta Planka (L. ŠEŠELJ, 2009, 11)
[137] L. ŠEŠELJ, 2009, 627.
[138] http://crometeo.hr/hrvatski-rt-horne-punta-planka-uz-olujno-jugo-i-visemetarske-valove-foto-video/
[139] S. ČAČE, 1996, 40.
[140] S. ČAČE, 1996,24. U obilasu nalazišta sudjelovali su S. Čače, B. Kirigin, Ž. Krnčević, A. Piteša, I. Donelli, M.Ćorić, B. Čargo.

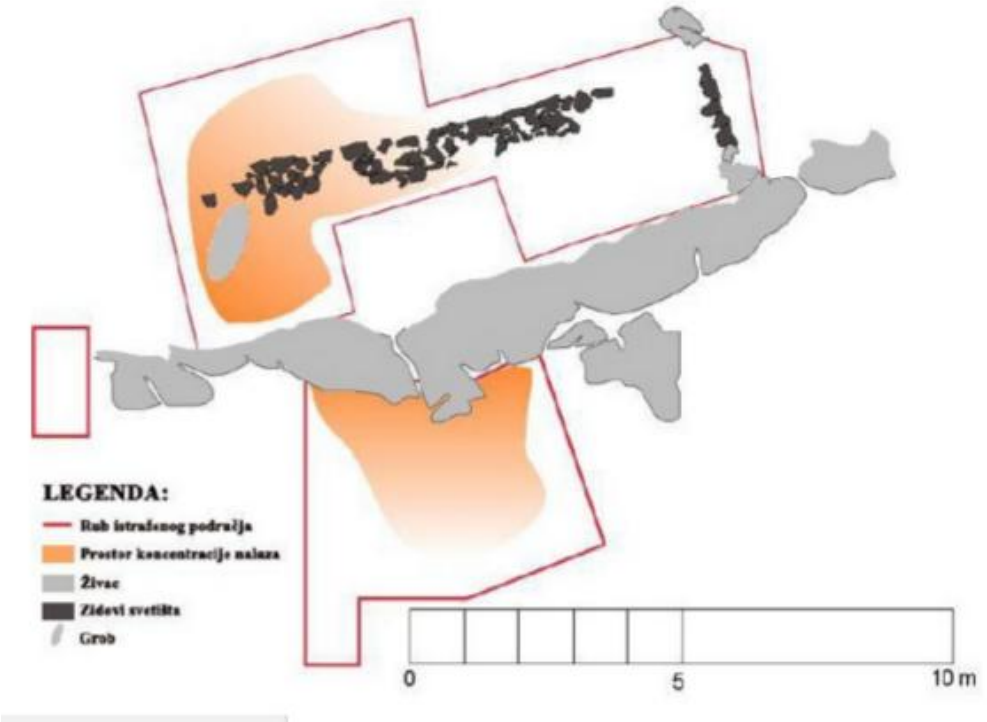
Slika 29- Pogled na rt Ploča
(https://www.google.hr/maps/@43.496768,15.973778,3a,75y,90t/data=!3m8!1e2!3m6!1s1245390!2e1!3e10!6s%2F%2Flh6.googleusercontent.com%2Fproxy%2FhrqLTtILJbPVU7gghS_VVfuUrXroUfN64Qpdai_8M5QipxKvircAriQnaX0lqwHeKxdyCF6PUcAv2MECH_zTFMof1tWc%3Dw203-h137!7i1000!8i675)

Arheološkim istraživanjima na rtu Ploča otkriveni su sjeverni i istočni zid koji su vjerojatno činili ograđeni dio svetišta unutar kojeg su se odvijali rituali. Nasuprotnim zidovima nema traga pa je moguće da su uništeni erozijom i padom terena (*Slika 30, Slika 31*).[141] Također, valja pretpostaviti postojanje žrtvenika u svetištu oko kojeg se odvijali obredi. Prilikom istraživanja nisu pronađeni njegovi ostaci niti točan položaj, no moguće je da je bio jednostavnije izrade i time lakše uništen.[142] Uostalom, žrtva se mogla prinositi na tlo unutar svetišta.[143]

[141] L. ŠEŠELJ, 2009, 628.
[142] L. ŠEŠELJ, 2009, 629.
[143] L. ŠEŠELJ, 2009, 629.

Slika 30- Položaj nalazišta na rtu Ploči (L. ŠEŠELJ, 2009, 19, karta 3)

Slika 31- Plan svetišta na rtu Ploča (L. ŠEŠELJ, 2009, 628.)

Najsigurniji pokazatelj odvijanja rituala na lokalitetu jest raznolik arheološki materijal. Različiti nalazi zapravo su zavjetni darovi koje su pomorci poklanjali svom zaštitniku ne bi li im podario sigurnu plovidbu. Među tim predmetima ima fibula, dugmadi, nakita, tj. osobnih predmeta pomoraca koji su dio svoje osobne imovine poklanjali Diomedu i time mu iskazivali naklonost. Dio materijala može se povezati sa sitnim brodskim materijalom poput utega za ribarski mrežu, udice, čavli i sl.

Područje oko rta nije pogodno za usidrenje broda već se prva takva pristaništa nalaze se u obližnjim uvalama, te se smatra da je posada koja je htjela prinijeti žrtvu svom zaštitniku ondje usidrila brod te s kopna prilazila svetištu.[144]

Slikana keramika zastupljena je ulomcima posuda tipa *alto-adriatico* (*Slika 32*).[145] U sličnom svetišnom kontekstu javlja se na Palagruži te Spili Nakovani.[146]

Slika 32- Ulomci keramike *alto-adriatico* s rta Ploča (L. ŠEŠELJ, 2009, 43, sl.1, 2)

Keramika tipa *gnathia* zastupljena je na rtu Ploča fragmentima skifa, rjeđe i drugim oblicima (*Slika 33*). Većina tog materijala uvezena je iz italskih radionica u Kanuziju i Tarantu, dok se mali dio može vezati uz već potvrđenu lokalnu isejsku proizvodnju.[147] Ulomci sa smeđim premazom i plitkim nepravilnim kanelurama možda pripadaju radionici iz

[144] S. ČAČE, 1996, 24.
[145] L.ŠEŠELJ, 2009, 39.
[146] B. KIRIGIN, T. KATUNARIĆ, M. MIŠE, 2005, 15;B. KIRIGIN, 2004, 145-147; S. FORENBAHER, T. KAISER, 2003, 90- 91; L.ŠEŠELJ, 2009, 41.
[147] L. ŠEŠELJ, 2009, 55.

Resnika.[148] Helenistička reljefna keramika je također zastupljena na lokalitetu, te najveći dio pripada lokalnoj proizvodnji[149] koja se odlikuje dobro pročišćenom glinom sive boje te sivim premazom.[150] Od oblika prevladavaju krateri i zdjele s dekoracijom biljnih motiva ili mitoloških figura.[151] Uz navedene tipove keramike, s lokaliteta potječu i mnogi ulomci crnopremazane keramike[152], sivopremazane keramike[153], bradavičastih kantara[154], bikoničnih kantara[155] te keramike tankih stijenki.[156] Od sjevernoitalske keramike pronađeno je nekoliko ulomaka *sarius* šalica koje su datirane u kraj 1. st. pr. Kr.[157]

Slika 33- Ulomak posude i skifa *gnathia* keramike s rta Ploča (L. ŠEŠELJ, 2009, 56, sl.1; 60, sl. 7a, 7b)

[148] M. MIŠE, 2010, 146; L. ŠEŠELJ, 2010, 50-70.
[149] L. ŠEŠELJ, 2009, 150.
[150] Z. BRUSIĆ, 1999, 11.
[151] L. ŠEŠELJ, 2009, 150.
[152] L. ŠEŠELJ, 2009, 79.
[153] L. ŠEŠELJ, 2009, 109.
[154] L. ŠEŠELJ, 2009, 127.
[155] L. ŠEŠELJ, 2009, 137.
[156] L. ŠEŠELJ, 2009, 191.
[157] L. ŠEŠELJ, 2009, 224, 227.

Među navedenim keramičkim materijalom prevladava fino stolno posuđe, odnosno oblici kao što su čaše, tanjuri, vrčevi i zdjele, a njihova zastupljenost od gotovo 90% objašnjava se samim karakterom lokaliteta.[158] Veći dio pripada lokalnoj proizvodnji iz čega se zaključuje da su je pomorci nabavljali, tj. kupovali u nekom od lučkih gradova prije posjete svetištu.[159] Važno je napomenuti da ti keramički oblici spadaju u uobičajene setove korištene za jelo i piće koje nema nikakve posebne dekorativne ili morfološke odrednice koje bi ga u drugom kontekstu svrstalo u posude kultne namjene. Dakle, nije riječ o posebno izrađenom posuđu za kultne svrhe, već tu namjenu poprima prilikom korištenja u ritualu i posveti božanstvu.

Na lokalitetu je pronađeno nekoliko ulomaka koji se pripisuju unguentariju (*Slika 34*), posudici manjih dimenzija koja se koristila za čuvanje parfema, ulja, kozmetike i sličnih tvari.[160] Smatra se da su prvi unguentariji nastali u 4. st. pr. Kr. u Ateni, a već u helenističkom razdoblju javljaju se na cijelom Sredozemlju.[161] Uporabu ovog tipa posude u svakodnevnom životu potvrđuju arheološki nalazi iz naseobinskog konteksta. Međutim, često se javljaju u nekropolama kao grobni prilog ili predmet korišten prilikom pogreba te u svetištima. U sakralnom kontekstu mogu biti korišteni kao dar božanstvu ili kao dio rituala, tj, prilikom paljevinskog obreda.[162]

Slika 34- Ulomak unguentarija s rta Ploča (L. ŠEŠELJ, 2009, 258, sl.22)

[158] L. ŠEŠELJ, 2009, 301.
[159] L. ŠEŠELJ, 2009, 544.
[160] V. R. ANDERSON- STOJANOVIĆ, 1987, 105-122; L. ŠEŠELJ, 2009, 256.
[161] V. R. ANDERSON- STOJANOVIĆ, 1987, 105-122; L. ŠEŠELJ, 2009, 256.
[162] V. R. ANDERSON- STOJANOVIĆ, 1987, 105-122; L. ŠEŠELJ, 2009, 257.

Posjetitelji su na keramičke posude često urezivali svoja imena, razne formule i posvete Diomedu (*Slika 35, Slika 36*). Grafiti na keramici pronađenoj na rtu premašuju brojku od pet stotina ulomaka. Svi su izvedeni grčkim pismom, osim dva grafita s latiničnim slovima. Uglavnom se radi o manjim grafitima koji se sastoje tek od jednog ili nekoliko slova koje je nemoguće u potpunosti protumačiti. No, postoje i oni koji u cjelosti ili bar djelomično donose imena dedikanata. Oko petnaest poznatih imena s grafita pripada grčkom imenskom korpusu.[163] Formule koje se koriste su jednostavne i sastoje se od osobnog imena dedikanta i imena božanstva, u ovom slučaju Diomeda, u dativu. Uz formulu se mogu naći pojam *doron* koji se prevodi kao *dar, žrtva* ili *posveta* ili čak oznaka cijele posade.[164]

Slika 35- Ulomak oboda crnopremazane čaše ili zdjelice s Diomedovim imenom (L. ŠEŠELJ, 2009, 100, sl. 27)

Slika 36- Ulomak bikoničnog kantara s posvetim natpisom (L. ŠEŠELJ, 2009, 144, sl. 9)

[163] L. ŠEŠELJ, 2009, 543. Jedino se za ime Tritos navodi mogućnost pripadanja grčkom ili lokalnom imenskom korpusu.
[164] L. ŠEŠELJ, 2009, 543.

Na temelju poznavanja grčke ritualne prakse, pogotovo običaja pomoraca i nalaza s rta Ploča, može se pretpostaviti kako su izgledali obredi koji su se odvijali u svetištu. Pronađen je i pribor za pripremu i serviranje pića i hrane koji se mogao koristiti za žrtvu ljevanicu, neophodnu u grčkoj ritualnoj praksi. U kraterima koji su zastupljeni na lokalitetu, miješalo se vino s vodom i ulijevalo u čaše sudionika obreda prije ispijanja.[165] Libacija za pomorce predstvalja odlazak i nadu u sretan povratak kojemu su svi težili. Uz to simbolizira i zajedništvo skupine koja sudjeluje u svetom obredu i njihovu povezanost s bogom-zaštitnikom. Nakon obreda moguća je zajednička konzumacija hrane ili je ona također poklonjena Diomedu, zajedno s ostalim darovima.[166]

Najraniji nalazi s rta Ploča datiraju se u 4. st. pr. Kr. Pretpostavlja se da je u tom razdoblju svetište imalo lokalni karakter te mu se značaj povećao sukladno s razvojem plovidbe Jadranom. Razdoblje od 3. do 1. st. pr. Kr. vrijeme je najveće posjećenosti svetišta.[167] Materijal svjedoči da je svetište izgubilo na važnosti te postupno prestalo funkcionirati krajem 1. st. pr. Kr.[168] Smatra se da je na to utjecala nova politička situacija na Jadranu. Naime, Isa je izgubila dio kopnenog teritorija te trgovačku prevlast nakon građanskog rata između Cezara i Pompeja, nakon kojeg nastaju nove prilike na jadranskoj obali i jačanje rimskih centara. Obližnje kolonije preuzele su glavnu ulogu u pomorskoj trgovini. Iako je promet u doba Augustova mira bio veći nego ikada, moguće je da novi trgovci nisu ostali privrženi starim grčkim svetištima.[169]

[165] L. ŠEŠELJ, 2009, 630.
[166] L. ŠEŠELJ, 2012, 357-359.
[167] L. ŠEŠELJ, 2009, 387.
[168] S. ČAČE, 1996, 24; L. ŠEŠELJ, 2009, 638.
[169] L. ŠEŠELJ, 2009, 628.

5 POSUDE DIONIZIJSKOG KARAKTERA

Kao što naslov navodi, u ovom poglavlju biti će riječi o posudama različitih formi koje se na neki način povezuju s Dionizom, odnosno Liberom. Obrađuje se ulomak kratera iz Aserije s posvetnim natpisom i askos iz Fara koji se izdvaja svojom raskošnom dekoracijom te mu se nameće pitanje uporabe u kultne svrhe, dok se isto ne može reći za vrčiće iz Burnuma i Jadera koji su u radu navedeni prvenstveno zbog svoje dekoracije.

5.1 Aserija

Ulomak o kojem će biti riječi pronađen je u Aseriji prilikom arheoloških istraživanja početkom 20. stoljeća. Riječ je dijelu kratera od vapnenca s reljefnom dekoracijom i djelomično sačuvanim posvetnim natpisom bogu Liberu.[170] Sačuvani dio posude obuhvaća dio vrata, oboda te dršku u obliku divlje mačke (*Slika 46*). Ispod vrata posude nalazi se reljefno izvedena dekoracija u obliku nekoliko ljudskih glava u dva niza. Svih sedam glava ima naznačene oči, nos i usta, a na glavi im se naziru kape sa stožastim završetkom, tzv. frigijske kape, koje bi mogle upućivati na istočnjačko porijeklo likova. Prostor između njih ispunjen je grančicama vinove loze i grozdovima. Osim ovih simbola, na tematiku dionizijskog kruga ukazuje i prikaz tirsa u prvom redu između figura. Ručka posude izrađena je u obliku pantere koja je glavom okrenuta i prednjim šapama spojena s obodom. Njezin divlji karakter dodatno je naglašen otvorenim ustima, isplaženim jezikom i naćulenim ušima. Budući da se je riječ o krateru, posudi s dvije ručke, pretpostavlja se postojanje identične pantere na suprotnoj strani. Važno je napomenuti da je nakon pronalaska ulomak posude bio u boljem stanju. Njezini pronalazitelji, austrijski arheolozi H. Liebel i W. Wilberg donose opis te restituciju natpisa na obodu koja glasi: *[Libero patri Pro]cul (us) vo[tum solvit l(ibens) m(erito)]*.[171] Na temelju sačuvanog ulomka, I. Jadrić predložila je cjelovitu rekonstrukciju kratera iz Aserije (*Slika 47*).

[170] I.JADRIĆ, 2005, 54.
[171] I.JADRIĆ, 2005, 55.

Slika 46- Ulomak kratera iz Aserije (I. JADRIĆ, 2005, 57, sl. 1b)

Slika 47- Rekonstrukcija kratera iz Aserije (I. JADRIĆ, 2005, 67, sl.8)

5.2 Far

Dekoracijom najraskošnija antička posuda s motivima dionizijskog kruga potječe s otoka Hvara (*Slika 42*). Nakon nalaza, vjerojatno još u 19. stoljeću, bila je privatno vlasništvo.[172] Uslijed brojnih promjena vlasnika kroz godine često joj se gubio trag, a prema M. Zaninoviću, u vrijeme objave nalazila se u Francuskoj.[173] Tijelo vrča podijeljeno je u nekoliko dekorativnih zona. Pri samom dnu je nisko postolje, a iznad njega friz s dekoracijom od niza kružnica. Slijedi friz s prikazom žrtvenih predmeta i motovima koji se vezuju uz Dionizov kult: bukranij, vrč, nož za klanje žrtvenih životinja (*cultrum*), škropilo (*aspergillum*), plitica za libaciju (*patera*), sjekira (*ascia*), kutlača (*simpulum*), te svećenička kapa (*apex*). Središnji prikaz je figuralnog karaktera kojeg tvori deset likova u koje se, osim Dioniza s tirsom, ubrajaju njegovi vjerni pratitelji, tj. menade i satiri u veseloj povorci praćenoj glazbom i plesnim pokretima. Na stražnjoj strani ta je scena prekinuta prikazom Dionizove glave uokvirene njegovim najprepoznatljivijim atributima- lišćem vinove loze i grozdovima (*Slika 43*). Vrat vrča ukrašen je motivom lišća i grozdova te završava trolisnim otvorom, dok je ručka oblikovana poput tijela lava u pokretu.[174] Prema izradi i odabranim motivima te usporedbi s ostalim posudama sličnog karaktera, M. Zaninović porijeklo ovog askosa smješta u pergamske radionice prvog stoljeća.[175] Antički *Pharos* bio je značajno pomorsko, trgovačko i proizvodno središte s duboko ukorijenjenom dionizijskom religijom, popularnom u svim vinorodnim krajevima pa se ovaj nalaz u potpunosti uklapa u tu sliku.[176]

[172] M. ZANINOVIĆ, 1996, 128.
[173] M. ZANINOVIĆ, 1996, 130.
[174] M. ZANINOVIĆ, 1996, 131-132.
[175] M. ZANINOVIĆ, 1996, 132.
[176] M. ZANINOVIĆ, 1996, 135.

Slika 42- Posuda iz Hvara (M. ZANINOVIĆ, 1996, 129)

Slika 43- Stražnja strana posude iz Hvara s prikazom Dioniza (M. ZANINOVIĆ, 1996, 130.)

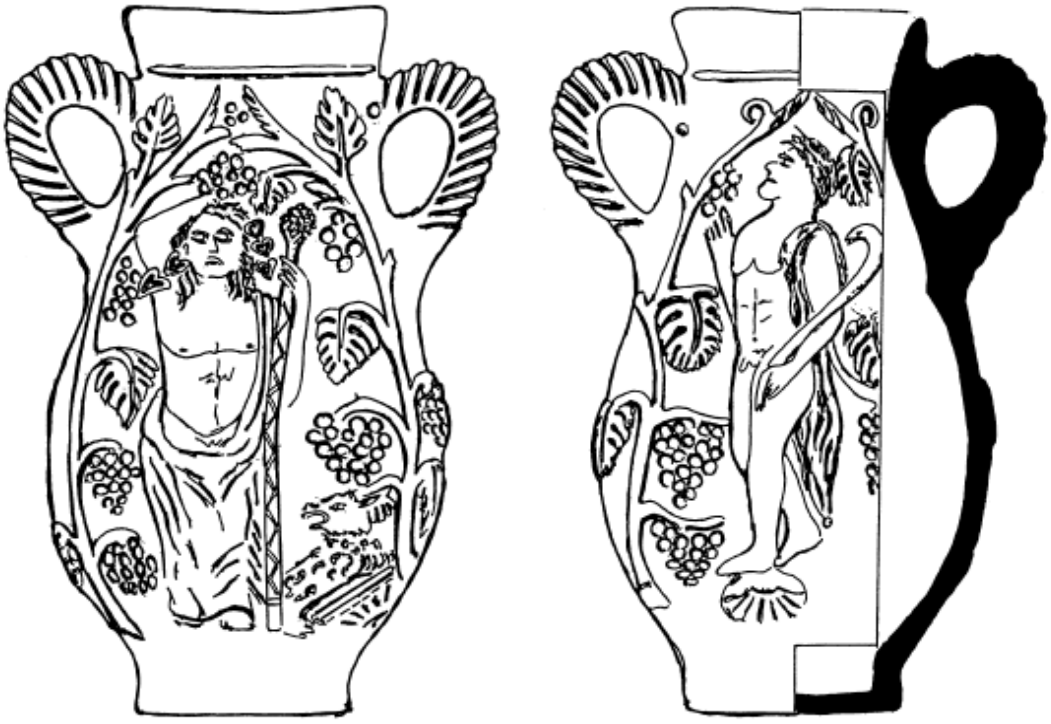
Može se primjetiti da posude dionizijskog karaktera iz Aserija i Hvara dijele neke sličnosti. Iako je riječ o različitim oblicima srodne su po svojoj tematici te dijele sličnosti u dekoraciji. Posebno su zanimljive ručke u obliku divljih mačaka. Životinje gotovo uvijek imaju svoje mjesto u ikonografskim prikazima božanstava čime se mogu dodatno naglasiti njihove osobine i moći. Zvijeri kao što su divlje mačke najčešće se vežu uz Dioniza i Veliku Majku., čiji su najpoznatiji prikazi oni koji je prikazuju na prijestolju s lavovima na bočnim stranama, naglašavajući njezinu moć nad prirodom. [177] Lavlja koža javlja se i kao trofej mitskih junaka po kojoj je najpoznatiji Heraklo, odnosno Herkul. Dioniz kao božanstvo vezano uz cikličke promjene u prirodi također iskazuje svoju moć nad živim svijetom. Najčešće se u njegovom društvu, kao vjerna pratiteljica, pojavljuje pantera. Upravo takav prizor donosi enofora iz Burnuma, ali i mnogi drugi spomenici s naših prostora: skulpture Dioniza iz Senja[178] , kipić iz Trogira[179] te figura iz Varvarije[180]. Osim toga, Dioniz često jaše na lavu, panteri ili je ogrnut njihovom kožom.[181]

5.3 Burnum i Jader

Sredinom 20. stoljeća M. Suić objavio je nalaz enofore iz Burnuma s figuralnom dekoracijom i temom dionizijskog karaktera (*Slika 44*).[182] Prikazana scena sastoji se od frontalno postavljenog Dioniza, oslonjenog na tirs u svojoj lijevoj ruci dok mu je desna zabačena iznad glave ovjenčane vijencem od lišća. Preko lijevog ramena ima prebačen ogrtač koji pada do tla. Pantera se nalazi uz Dioniza u položaju na zadnjim nogama, dok su joj prednje položene na kantar. Iako je tijelom zapravo okrenuta od svog gospodara, pogled joj ipak pada u smjer božanstva. Ovakav prikaz Dioniza nije izoliran slučaj, već se može naći na drugim spomenicima. Opušteni mišići tijela i zabačena ruka iznad glave sugeriraju na blagu opijenost vinom, dok je prikaz divlje životinje gotovo neizostavan dio Dionizove ikonografije. Druga figura pripada Bakhantu u poluprofilu i koraku koji jednom rukom ubire grozd, a drugom drži pedum. Zanimljivo je da pastirski štap, inače češći kao atribut Pana i Silena, ima

[177] Lavovi su zbog svoje veličine i snage oduvijek smatrani posebnima. Ostavljaju dojam ponosne i mudre životinje. Vjerovalo se da njihova vruća krv može otopiti i najtvrđi kamen(O.KELLER, 1909, 24.)
[178] M. GLAVIČIĆ, 2013, 65-69.
[179] ANTIČKI TEATAR NA TLU JUGOSLAVIJE, 1979, 81; N. CAMBI, 2002, 99.; I. JADRIĆ, 2007, 58.
[180] Ž. MILETIĆ, M. GLAVIČIĆ, 2011, 138-141.
[181] O.KELLER, 1909, 63. Prema jednom mitu, prilikom Dionizovog putovanja na otok Naks, posada broda s kojom je plovio htjela ga je zarobiti te prodati u roblje. Dioniz je tada pretvorio jedra i vesla u zmije, gustim bršljanom je obavio brod, a sebi je podario oblik lava. Poslao je ludilo na članove posade koji su se bacili u more (W.SMITH, C. ANTHON, 1884, 264)
[182] M. SUIĆ, 1960, 95- 105.

oblik zmije. Opušteno tijelo Bakhanta, ogrnuto je kožom pantere čija se šapa nazire na prsima. Prostor između likova ispunjen je motivima vinove loze i grozdova tipičnim za prikaze dionizijskog kruga. Posuda i figure na njoj izrađeni su u kalupu, dok su detalji izvedeni sitnijim alatima.[183]

Slika 44- Amforisk iz Burnuma (Z. BRUSIĆ, 1999, 87, T1,sl.1)

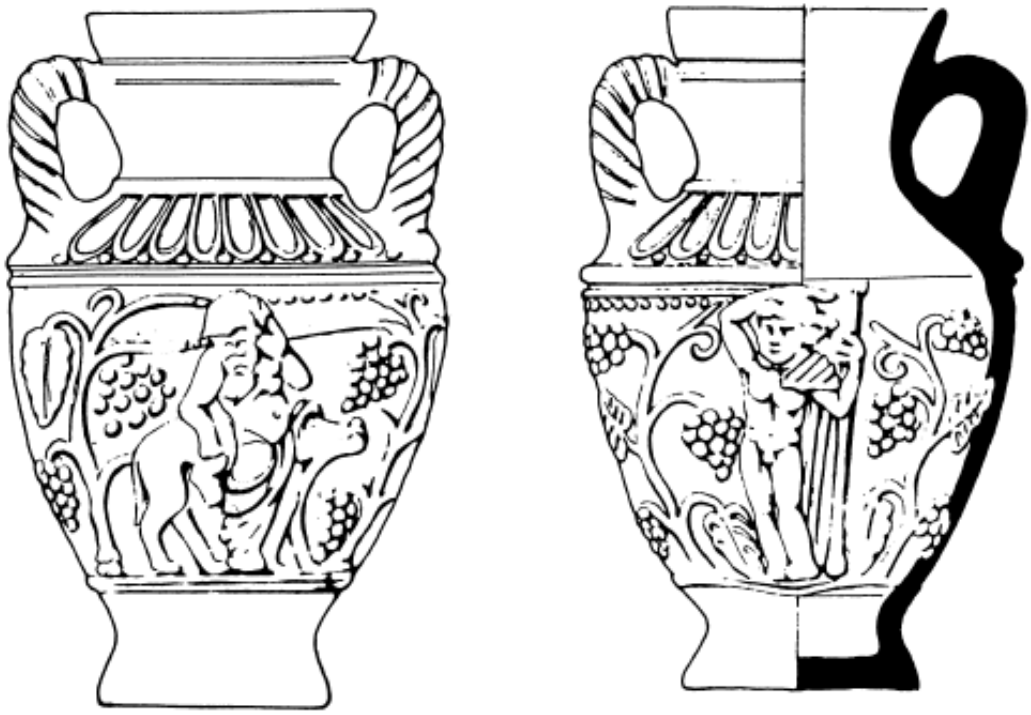
Sličnost u kompoziciji i dekoraciji s posudom iz Burnum pokazuje amforisk iz Zadra (*Slika 45*).[184] Tijelo vrčića od 16 centimetara počiva na bazi, a pri vrhu ima dvije masivnije kanelirane ručke, poput onih na primjerku iz Burnuma. Na jednoj strani prikazan je bog Dioniz, oslonjen na tirs kojeg drži u lijevoj ruci, dok mu je druga zabačena iza glave, stojeći s obje noge na tlu. Preko lijevog ramena pada mu ogrtač sve do tla. Na drugoj strani nalazi se prikaz bradatog muškarca, mitskog Dionizovog pratitelja, koji jaše na magarcu. Figura je također prikazana naga, uz plašt koji pada niz tijelo s prednje strane.[185] Prostor između likova ispunjen je granama vinove loze s bogatim grozdovima. Ovom tipu posude pripada još jedan

[183] M.SUIĆ, 1960, 95- 105; Antički teatar na tlu Jugoslavije, 1979,83.
[184] M.SUIĆ, 1960, 102; Z.BRUSIĆ, 1999, 84.
[185] Antički teatar na tlu Jugoslavije, 1979, 109-110.

ulomak iz Zadra sa sačuvanim obodom i ručkom sličnog oblika. Uz to, ulomak je ispunjen prikazima grančica vinove loze s lišćem i grozdovima.[186]

Prema izradi u dvodijelnom kalupu te načinu reljefne dekoracije, Z. Brusić ovim posudama porijeklo nalazi u maloazijskim keramičarskim radionicama, i to najvjerojatnije u Knidu.[187]

Budući da navedeni materijal nama jasan kontekst pronalaska, a dekoracija vrčića ne može biti potvrda korištenja u kultu, teško im je odrediti konačnu funkciju.

Slika 45- Amforisk iz Zadra s prikazom Dioniza i Silena na magarcu (Z. BRUSIĆ, 1999, 87, T1, sl.2)

[186] M.SUIĆ, 1954, 19; M.SUIĆ, 1960, 99; Z.BRUSIĆ, 1999, 84.
[187] Z.BRUSIĆ, 1999, 83.

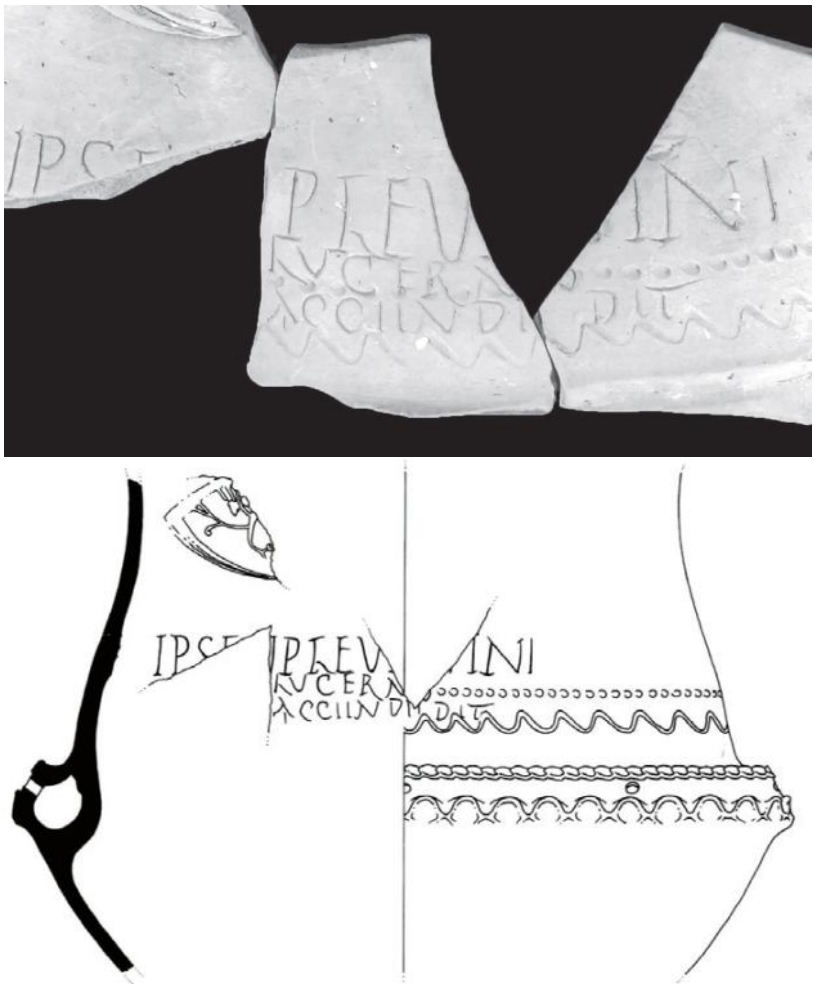
6 POSUDE IZ AUGUSTEJA NARONE

Istraživanja antičke Narone u selu Vid kod Metkovića mnogo su doprinijela poznavanju antičke kulturne baštine u više aspekata. Prva arheološka istraživanja provela su se početkom 20. stoljeća.[188] Arheološka iskopavanja Augusteja, koji je otkriven 1995. godine, provedena su u razdoblju od 1996. do 1999. godine.[189] Od nalaza su su zasigurno najpoznatiji kipovi carske obitelji[190], no ovdje će biti riječi o brojnim ulomcim posuda kultne namjene koji potječu s prostora temenosa hrama.[191]

Osim ulomaka kratera s apliciranim zmijama i teatarskom maskom koji će biti obrađeni posebno, pronađeni su ulomci kratera s kružnim udubljenjima na ručkama i posebno modeliranim obodom te više ulomaka kadionica.[192]

Posebno zanimljiva je posuda velikih dimenzija s natpisom.[193] Zbog kanala s tragovima gorenja, rupom za dovod zraka i većom ručkom, može se reći da je služila kao svjetiljka ili kao recipijent za paljenje mirisnih tvari te se mogla koristiti prilikom raznih svečanosti. Tijelo posude donosi nepotpun natpis koji bi mogao potvrditi tu tezu, a čija djelomična rekonstrukcija glasi: IPS[E] [IM]PLEVI [OM]NI [ET] LUCERN[A]S ACCIINDI DIT (*Slika 48*).[194] Posude slične namjene redovito su korištene u svečanostima povezanim uz misterijske kultove poput onog Kibele i Atisa te često služe za postavljanje žrtvenih darova. Pri vrhu posude nalazi se prikaz srpa i grane s pupoljcima koji se može povezati s božanstvima prirode poput Dioniza, čijem kultu sigurno pripada posuda sa zmijama i teatarskom maskom koja je obrađena u poglavlju 9.[195]

[188] http://www.a-m-narona.hr/amnsite/zbirka/
[189] http://www.a-m-narona.hr/amnsite/o-muzeju/
[190] http://www.a-m-narona.hr/amnsite/o-muzeju/
[191] M. TOPIĆ, 2003, 315.
[192] M.TOPIĆ, 2009-2011, 538.
[193] M.TOPIĆ, 2009-2011, 542.
[194] Prevodi se kao: *Dragovoljno sam ispunio svim (u svemu) i svjetiljke sam zapalio. Dit(us),* (M. TOPIĆ, 2009- 2011, 544)
[195] M. TOPIĆ, 2009- 2011, 544.

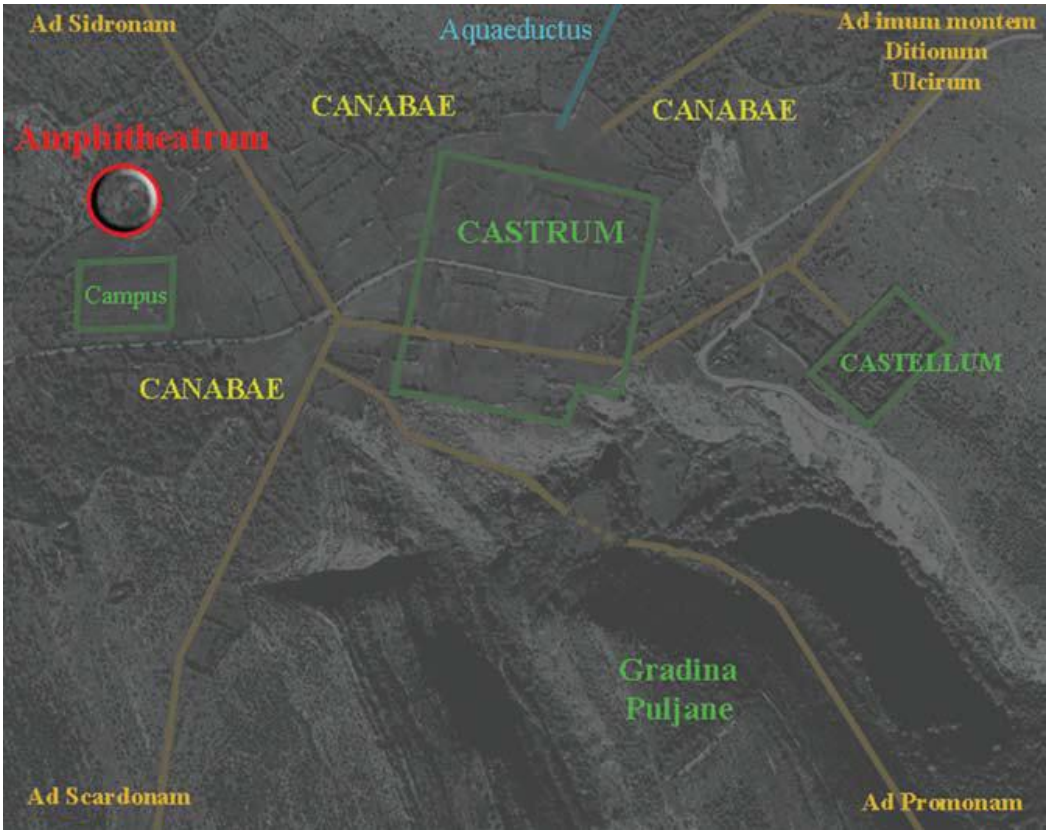
Slika 48- Ulomci posude s natpisom iz Narone i njezina djelomična rekonstrukcija (M. TOPIĆ, 2009- 2011, 544, Sl.6; 542,Sl.4)

Dio posuđa bez ikonografskih i dekorativnih obilježja također je mogao biti korišen u iste svrhe, tj. u njemu su se mogli prinositi darovi božanstvima. U skupinu posuda kultne namjene uvrštavaju se i kadionice s plastičnim dekoracijom koje su se mogle koristiti u sakralne svrhe prilikom osvjetljavanja prostora ili paljenja aromatičnih tvari tijekom vjerskih obreda.[196] Uz korištenje uljanica u svakodnevnom životu, važna je njihova simbolična ili komemorativna funkcija.[197] Bile su dio raznih svečanosti, prvenstveno zbog simbolike svjetla i plamena čime su pridonosile ozračju religijskih svečanosti.[198]

[196] M. TOPIĆ, 2003, 318.
[197] A. STARAC, 1992, 6-7.
[198] M. TOPIĆ, 2003, 193.

7 ARHEOLOŠKI MATERIJAL IZ SVETIŠTA AMFITEATRA U BURNUMU

Amfiteatar u Burnumu smješten je na jugozapadnoj strani vojnog kompleksa (*Slika 49, Slika 50*).[199] Pripada tipu s četiri ulaza koji su raspoređeni na tjemenu elipse i bočno.[200] Arheološka istraživanja[201] pokazala su dvije glavne građevinske faze, prvu datiranu u doba cara Klaudija, te drugu u vrijeme Vespazijana.[202] Uz dvije glavne građevinske faze, amfiteatar je doživio i nekoliko manjih intervencija.[203]

Slika 49- Položaj amfiteatra unutar aglomeracije Burnum (M. GLAVIČIĆ, 2011, 299, Sl.1)

[199] M. GLAVIČIĆ, 2011, 289.
[200] M. GLAVIČIĆ, 2011, 295.
[201] Arheološka istraživanja trajala su u razdoblju od 2003. do 2006. godine (M. GLAVIČIĆ, 2011, 289)
[202] M. GLAVIČIĆ, 2011, 289.
[203] M. GLAVIČIĆ, 2011, 295.

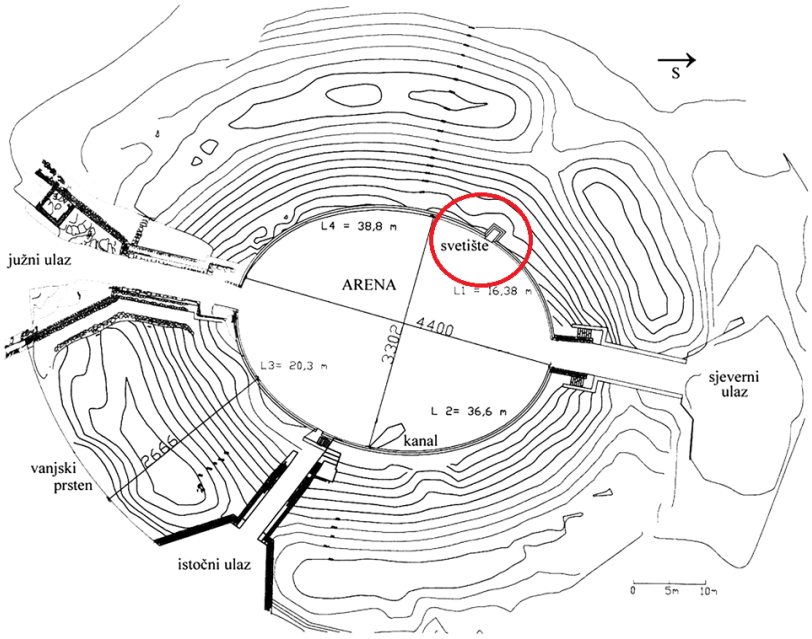

Slika 50- Pogled na amfiteatar iz zraka (http://www.npkrka.hr/stranice/burnum-amfiteatar-i-ceko-kampus-puljane/21.html)

Istraživanja oplate arene pokazala su očuvano stubište na istočnoj strani koje je vodilo prema donjem ophodnom hodniku gledališta, a koje je na zapadnoj strani u određenom trenutku negirano. [204] Prostor stubišta zapunjen je građevinskim materijalom, a na dnu je sačuvana prostorija koja je dobila neku novu namjenu *(Slika 51)*.[205] Prema otisku u žbuci koji bi mogao odgovarati manjem žrtveniku, smatra se da je riječ o novonastalom svetištu koje su koristili sudionici igara za prinos žrtvi i molitve bogovima. [206] Pronađeni dijelovi žrtvenika također ukazuju na tu mogućnost (*Slika 52, Slika 53*).[207]U tom kontekstu možemo i promatrati arheološki materijal pronađen u svetištu.[208] Riječ je o ulomcima uljanica (*Slika 54*) te dijelu kuhinjske posude istočnomediteranskog porijekla.[209]

Burnumsko svetište može se povezati s drugim svetištima amfiteatara Carstva[210] i posvećeni su božici Nemezi .[211]

[204] I. BORZIĆ, 2011, 60.
[205] I. BORZIĆ, 2011, 60.
[206] N. CAMBI et al., 2006, 23.
[207]I. BORZIĆ et al., 2014, 264, sl.28
[208] I. BORZIĆ, 2011, 60.
[209] I. BORZIĆ, 2011, 78.
[210] N. CAMBI et al, 2006, 23. Najbliže analogije mogu se pronaći u amfiteatrima antičkih kolonija Salone i Pole (M. BUOVAC, 2013, 136- 141). Neki od ostali amfiteatara koji su sadrže Nemezino svetište nalaze se na

Slika 51- Tlocrt amfiteatra s istaknutim položajem svetišta (M. GLAVIČIĆ, 2011, 311, Sl. 56)

Slika 52- Svetište na sjeverozapadnoj strani amfiteatra (N. CAMBI et al., 2006, 21, sl 21)

lokalitetima Flavia Solva, Akvink, Karnunt, Sarmizegetusa, Tarragona i dr. (M.B. HORNUM, 1993, 57-58)

[211] I. BORZIĆ, 2011, 61.

Slika 53- Ulomci žrtvenika iz svetišta amfiteatra (I. BORZIĆ et al., 2014, 264, sl.28)

Slika 54- Uljanice iz svetišta amfiteatra (I. BORZIĆ et al., 2014, 268, sl.30, 30a)

Nemeza je izvorno grčko božanstvo koje se može smatrati personifikacijom moralnih odluka te se veže uz poštivanje zakona.[212] Također, Nemeza predstavlja osjećaje grižnje savjesti uslijed svjesnog donošenja nevaljalih odluka.[213] Herodot i Pindar navode da Nemeza mjeri sreću i bogatstvo smrtnika, te oduzima isto.[214] U rimskom svijetu Nemeza je najpoznatija kao zaštitnica igara[215], ali njezina svetišta nisu posvjedočena samo u amfiteatrima, već i u teatrima i stadijima.[216] Sudionici takvih događaja obraćali su joj se u želji za pobjedom.[217] S tom svrhom može se sagledati postojanje svetišta unutar amfiteatara u Burnumu.

[212] W. BURKERT, 1985, 185.
[213] W. SMITH, C. ANTHON, 1881, 542. Dio autora Nemezi pripisuje ktonični karakter, no u ovom pregledu ta uloga je zanemariva (M.B. HORNUM, 1993, 6)
[214] W. SMITH, C. ANTHON, 1881,542. Najpoznatije Nemezino svetište nalazilo u Rhamnusu na Atici, gdje je stajao njezin kip kojega je izradio Fidijin učenik Agorakrit (W. BURKERT, 1985, 185.)
[215] M.B. HORNUM, 1993, 56.
[216] M.B. HORNUM, 1993, 56.
[217] M.B. HORNUM, 1993, 69.

8 POSUDE S APLICIRANIM ZMIJAMA

U ovom poglavlju biti će rijči o posebnoj kategoriji kultnog posuđa, koji se svojim oblicima, dekoracijom i kontekstom pronalaska razlikuje od dosad spomenutog materijala. Posude ukrašene apliciranim zmijama kojima se pripisuje kultna namjena pronađene su na nizu lokaliteta Rimskog carstva. Neki od njih su: Akvink[218], Karnunt[219], Brigetij[220], Vindobona[221], Vindonisa[222], Intercisa[223], Viminacij[224], Poetovij[225], Sarmizegetusa[226], Porolissum[227], Apulum[228], Cosa[229], Hotnitsa i Boutovo[230] te Korint i Isthmia u Grčkoj[231]. Na temelju postojećeg materijala može se primjetiti da je riječ o formama veće zapremnine poput lonaca ili vrčeva širokog oboda s dvije ili tri ručke. Zmije bivaju smještene na područje trbuha, ovijene oko drške, s glavom usmjerenom prema obodu posude, a kontekst nalaza varira od lokaliteta do lokaliteta. Ipak, pojedini primjeri potječu iz kultnog konteksta, te zajedno s interpretacijom dekoracije upućuju na povezanost s kultom nekoliko božanstava.

Zmija se kreće po tlu te obitava pod zemljom. Samim time ona je u doticaju sa svijetom mrtvih. Ključna je njezina sposobnost odbacivanja kože i stvaranja nove, čime se pomlađuje i aludira na vječnu obnovu života. Zbog toga ju možemo povezati s određenim božanstvima i svijetom mrtvih čijom se zaštitnicom smatrala u antici. U prvom redu su to božanstva misterijskog karaktera kao Dioniz, odnosno Liber, Sabazije, Mitra i Velika Majka. Zmiju također povezujemo s bogom liječništva, grčkim Asklepijem, odnosno rimskim Eskulapom.

[218] P. VAMOS, 2009, 537- 560.
[219] E. M. RUPERCHTBERGER, 1980, 25-60; D. SCHMIDT, 1991, 25, 69- 70; V. GASSNER, 1990, 651- 656: http://www.oeaw.ac.at/antike/index.php?id=385&L=2
[220] P. VAMOS, 2009, 538, bilj.24
[221] P. VAMOS, 2009, 538, bilj.21
[222] E. EVEQUOZ, 2002, 7- 25.
[223] P. VAMOS, 2009, 538, bilj.22
[224] A.RAIČKOVIĆ, S.REDŽIĆ, B. MILOVANOVIĆ, 2006, 69- 76.
[225] M. ABRAMIĆ, 1914, 121- 124; J. HORVAT, M. TOMANIČ- JEVREMOV, 2001,359- 566; I. ŽIŽIEK, 2001, 134- 166.
[226] D. ALICU, 1980, 717- 725; V. BOLINDET, 1993, 123- 141.
[227] V. BOLINDET, 1993, 123- 141.
[228] A. SCHAFER, 2014, 39- 50; M. FIEDLER, 2014, 189- 303.
[229] J. COLLINS- CLINTON, 1979.
[230] B. SOULTOV, 1976, 63.
[231] J. MARTY, 1991, 349-357.

8.1 Posude s apliciranim zmijama unutar Rimskog Carstva

Kada govorimo o kultnom kontekstu pronalaska ovog tipa posuda, izdvajaju se mitreji i Dionizova, odnosno Liberova svetišta. Iz antičkog Poetovija potječe više ulomaka posuda s ukrasom u obliku zmije. Materijal je pronađen na više lokaliteta unutar grada, a prve posude tog tipa objavio je M. Abramić još početkom 20. stoljeća[232] te potječu iz pretpostavljenog svetišnog kompleksa.[233] Riječ je o ulomcima koji pripadaju četirima različitim posudama (*Slika 55*).[234] Ulomci vrčeva ukrašenih apliciranim zmijama pronađeni su u III. i V. ptujskom mitreju[235](*Slika 56*), a nekoliko u lokalnoj keramičarskoj radionici na zapadu grada. Pripadaju različitim oblicima posuda koji se okvirno datiraju u vrijeme 2. do 3. st.[236] Iz mitreja u Akvinku potječe fragment ručke i oboda po kojoj se penje zmija s glavom na samom rubu posude. Tijelo joj je ukrašeno pravilno raspoređenim sitnim kružnicama, a istom metodom su naglašene oči.[237] Nalazi iz Akvinka okvirno se datiraju u razdoblje od druge polovice 2. stoljeća i kroz 3. stoljeće.[238] Arheološkim istraživanjima u Karnuntu na prostoru svetišta orijentalnih božanstava otkriveni su ulomci keramike među kojima i oni dekorirani zmijom i drugim motivima.[239] Prema kontekstu pronalaska i odnosu s drugim nalazima ova posude datira se u severskо razdoblje.[240]

Prilikom istraživanja antičke Cose, smještene na zapadnoj obali Italije, na forumu je otkrivena prostorija manjih dimenzija namijenjena Liberovom kultu.[241] Prema databilnim nalazima, za tu svrhu koristila se kroz 4. stoljeće.[242] Svetište je naglo napušteno, vjerojatno nasilnim putem, ostavljajući sav materijal na izvornom mjestu. Pronađeni materijal uključuje nepotpunu skulpturu mladog Libera, kao i posvetni natpis te mnoštvo ulomaka keramičkih kratera koji su se mogli koristiti u svečanim banketima. Neki od nalaza su Herkulovo poprsje,

[232] M. ABRAMIĆ, 1914,
[233] M. ABRAMIĆ, 1914, 89- 90. I ostali nalazi upućuju na tu tezu, poput reljefa, oltara i skulptura božanstva.
[234] M. ABRAMIĆ, 1914, 121. Pronađen je ulomak oboda posude s ručkom po kojoj plazi zmija. Tijelo zmije ukrašeno je sitnim kružnicama s glavom položenom na obod. Nedaleko ovog kompleksa pronađena je posuda s tri ručke na kojima se nalaze zmije s glavom prema na obodu.Osim po ručakama, zmija plazi i po tijelu posude (M. ABRAMIĆ, 1914, 121-122)
[235] J. HORVAT, M. TOMANIČ- JEVREMOV, 2001, 359- 360.
[236] J. HORVAT, M. TOMANIČ- JEVREMOV, 2001, 359.
[237] P. VAMOS, 2009, 538. To nisu jedini primjerci zmijskih posuda iz Akvinka, no zasad su jedini koji potječu iz kultnog konteksta. Zanimljivo je da su u Akvinku pronađeni i kalupi za izradu aplika koji ne samo da ukazuju na proizvodnju ovog tipa posuda, već i na tehniku izrade detalja same zmije (P. VAMOS, 2009, 538)
[238] P. VAMOS, 2009, 552- 554.
[239] V. GASSNER, 1990, 651.
[240] V. GASSNER, 1990, 652. Sjevernije su pronađeni ulomci slične posude, s tri pretpostavljene ručke i zmijom koja plazi po njoj. Tijelu posude pripada i ulomak s aplikom u obliku guštera (V. GASSNER, 1990, 652).
[241] J. COLLINS- CLINTON, 1977, 3.
[242] J. COLLINS- CLINTON, 1977, 16.

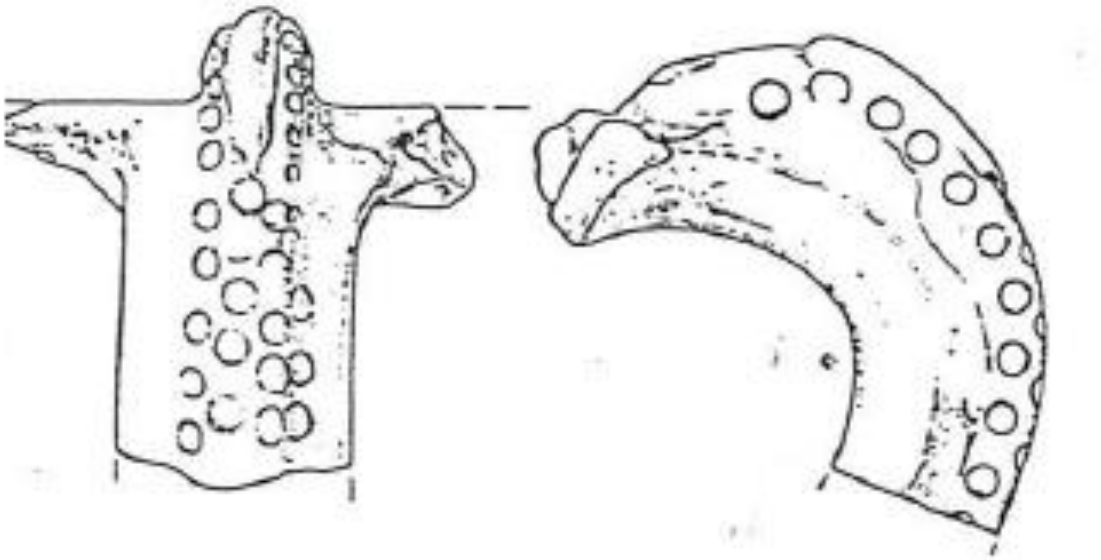
glava pripisana božici Veneri, noga stola s glavom bradatog Dioniza, svjetiljke i numizmatički materijal.[243]Ovo je jedan od rijetkih lokaliteta na kojemu su pronađene posude s apliciranim zmijama unutar kultnog konteksta. Štoviše, prvi put su pronađene izvan mitreja.[244] Aplicirane zmije i gušteri se većinom nalaze na ulomcima posuda s dvije ručke (*Slika 57, 58*). Zmije su ukrašene na već poznati način sitnim urezima, ubodima i kružnicama. Jedan od ulomaka uz zmiju nosi bukranij kojeg na više načina možemo povezati s Liberom.[245]

Drugi lokalitet na kojem su pronađene posude s motivom zmije unutar Liberova svetišta nalazi se u Rumunjskoj, na prostoru rimskog grada Apula.[246] Svetište se sastoji od više manjih prostorija koje su grupirane oko jedne veće smještene u centru kompleksa.[247] U središnjoj prostoriji pronađene su statue Libera koje potvrđuju posvećenost ovom božanstvu.[248] Velika količina keramičkog i staklenog materijala pronađena je unutar više jama u koje je ono uredno posloženo te namjerno uništeno, vjerojatno kao dio ritualne djelatnosti u prvoj polovici 3. stoljeća.[249] U brojnom materijalu nalaze se i ulomci posuda ukrašenih zmijama i kadionice.[250]

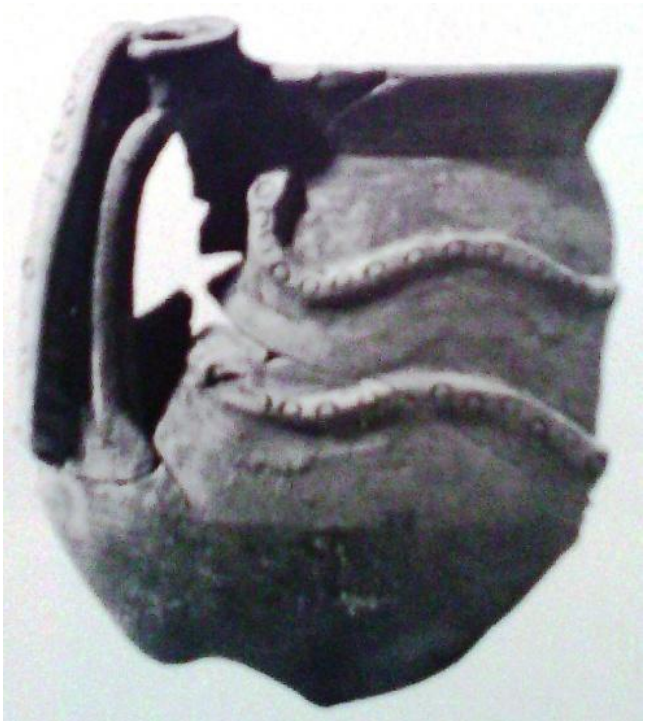

Slika 55- Ulomak ručke i posuda s apliciranim zmijama iz Ptuja (M. ABRAMIĆ, 1914, 121-122, sl.107,108.)

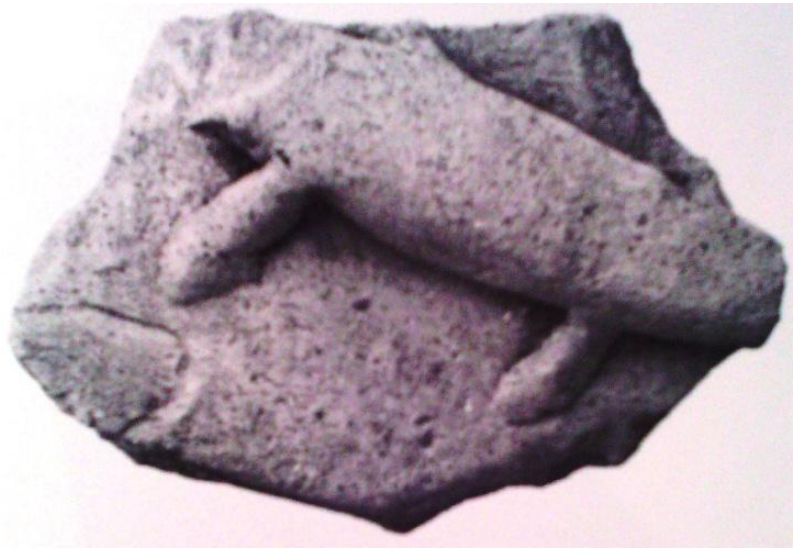
[243] J. COLLINS- CLINTON, 1977, 13- 15.
[244] J. COLLINS- CLINTON, 1977, 32-33.
[245] J. COLLINC CLINTON, 1977, 45.
[246] V. BOLINDET, 1993, 123- 141; A. SCHAFER, 2014, 42. *Colonia Aurelia Apulensis* bila je u sastavu provincije Dacije.
[247] A. SCHAFER, 2014, 41.
[248] A. SCHAFER, 2014, 41.
[249] A. SCHAFER, 2014, 41; M. FIEDLER, 2014, 189.
[250] A. SCHAFER, 2014, 42; M. FIEDLER, 2014, 200- 201, sl. 7, 8.

Slika 56- Ulomak posude s apliciranom zmijom iz III. ptujskog mitreja (I. ŽIŽEK, 2001, 142, T.6)

Slika 57- Ulomak posude s apliciranim zmijama iz Liberova svetišta u Cosi (J. COLLINS-CLINTON, 1977, Plate XVIII, fig.48)

Slika 58- Keramički ulomak s aplikom u obliku guštera (J. COLLINS- CLINTON, 1977, Plate XXIII, fig.60)

8.2 Posude s apliciranim zmijama na Jadranu

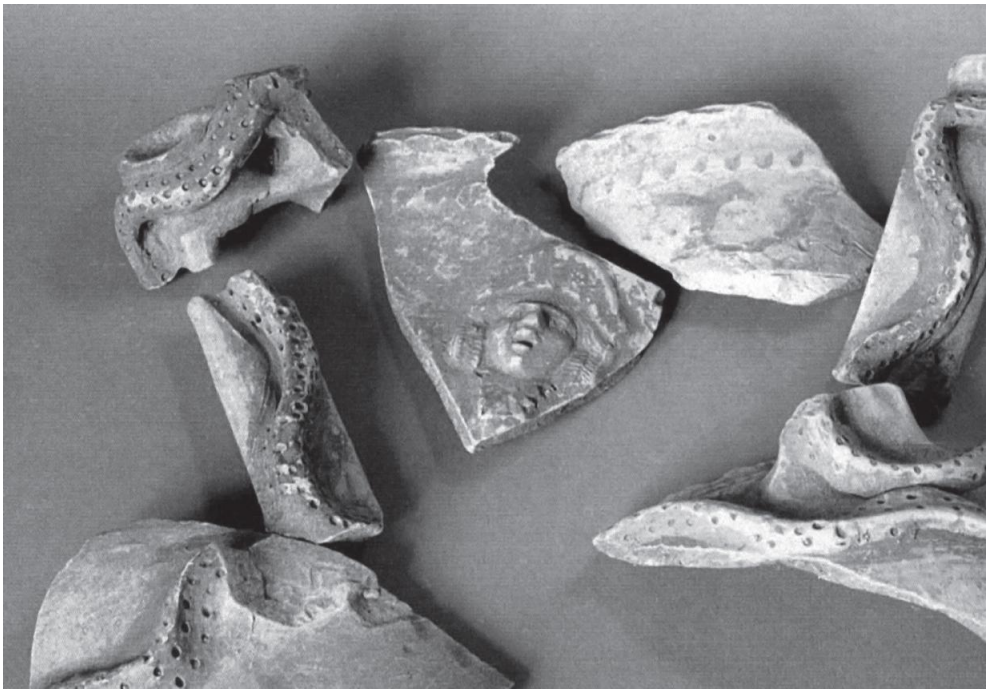
S područja istočnog Jadrana potječe još nekoliko sličnih ulomaka. Iz augusteja u Naroni potječe nekoliko fragmenata kratera ukrašenog apliciranom zmijama. Arheološka istraživanja legijskog logora Burnum u selu Ivoševci kod Kistanja iznijela su nekoliko ulomaka keramike s apliciranom zmijom, odnosno gušterom.[251] Treći lokalitet na istočnoj jadranskoj obali na kojemu je zasad pronađena takva keramika je Crikvenica.[252]

8.2.1 Narona

Od mnoštva arheološkog materijala u temenosu naronitanskog hrama potječu i ulomci kratera s arkadama. Ističu se jedinstvenom dekoracijom koja se sastoji od motiva zmije i teatarske maske (*Slika 59*). Od kratera su se sačuvali ulomci trbuha, oboda te obje ručke. Tijelo apliciranih zmija postavljeno je dijelom na trbuh i uzduž ručki kratera, a glave su im položene na obod ukrašen valovnicama. Izrađene su posebno i ukrašene su tehnikom punktiranja i bile su obojene crvenom bojom. Na jednom dijelu posude nalazi se aplicirana

[251] Materijal je neobjavljan, a informacije o nalazima primila sam usmenim putem od doc. dr. sc. I. Borzića i doc. dr. sc. I. Jadrić- Kučan
[252] I. OŽANIĆ- ROGULJIĆ, 2012, 108.

ženska tragična maska.[253] Teatarsku masku možemo povezati s motivima dionizijskog kruga, kao i stilizirane grozdolike motive na vratu kratera.

Slika 59- Ulomci kratera iz Narone s apliciranim zmijama i teatarskom maskom (M. TOPIĆ, 2009- 2011,546, Sl.7)

Datacija ulomaka kratera iz Narone kreće se od polovice 1. st. do kraja 2. st. i napravljena je prema usporedbi sličnih primjeraka te izradi teatarske maske.[254] Posude ukrašene apliciranim zmijama javljaju se i na drugim lokalitetima s područja Rimskog Carstva o kojima će se raspraviti u sljedećem poglavlju ovog rada. Dakle, posude s apliciranim zmijama nisu rijetkost, a zanimljiva je i njihova srodnost. Najčešće se nalaze na kraterima, formi koja se koristila za miješanje vina i vode u antičkom svijetu. Zmije su najčešće položene na gornji predjel, oko oboda posude ili njezinih ručki. Ukrasi su izvedeni pečatiranjem, ubodima ili sitnim aplikacijama te bojanjem, kako pokazuje primjerak iz Narone.[255]

Pojava tako snažnog simbola poput zmije, uz to na krateru, ukazuje na kultni značaj same posude. Zmija nije simbol samo jednog božanstva. Najčešće se povezuje s kultom Mitre, Sabazija, Dioniza i Asklepija. U tu grupu možemo uključiti i ostala božanstva

[253] M. TOPIĆ, 2003, 315.
[254] M.TOPIĆ, 2003, 318.
[255] M. TOPIĆ, 2003, 315.

htoničnog karaktera: Demetru, Izidu i Kibelu. Razlog tome jest povezanost zmije sa smrti i uskrsnućem, koja se najbolje iskazuju kroz božanstva plodnosti i cikličkih izmjena u prirodi. Zbog svoje povezanosti s mrtvima, često ima ulogu čuvarice groba.[256]

8.2.2 Crikvenica- *Ad turres*

Tijekom arheoloških istraživanja lokaliteta Crikvenica- Igralište pronađeno je nekoliko ulomaka keramike s motivima koji se mogu protumačiti kao prikaz zmije. Riječ je o dva ulomka koja na sebi nose aplicirano tijelo zmije, i to njezin srednji i završni dio.[257] Takvu interpretaciju olakšava sam izgled tijela koje je izrađeno na način da podsjeća na zmijsku kožu, a taj efekt postignut je sitnim nepravilnim urezima po čitavoj površini (*Slika 60*). Osim dva navedena fragmenata keramike ukrašenih zmijama, pronađen je i dio same aplike. Svojim dimenzijama i izgledom zmija odgovara već prethodno spomenutim ulomcima, a vjerojatno je otpala s posude zbog nekvalitetnog nanošenja i pečenja ili nije bila aplicirana na posudu.[258] Sačuvani su samo manji dijelovi posude koji, po svemu sudeći, pripadaju trbuhu. Ostali karakteristični dijelovi, poput ručki ili oboda, nažalost nisu sačuvani pa je upitna konačna forma posude.

Slika 60- Ulomak keramike s apliciranom zmijom iz Crikvenice (I. OŽANIĆ- ROGULJIĆ, 2012, 108, sl. 55)

[256] M. TOPIĆ, 2003, 316.
[257] I. OŽANIĆ- ROGULJIĆ, 2012, 108.
[258] I. OŽANIĆ- ROGULJIĆ, 2012, 108.

Kontekst nalaza s lokaliteta Crikevenica- Igralište ne može pomoći u određivanju same funkcije ulomaka koji pronađeni s kuhnjskom i stolnom keramikom te ostalim materijalom koji pripada razdoblju djelovanja keramičarske radionice u vlasništvu Seksta Metilija Maksima. Prema tome, možemo zaključiti da ova vrsta posuda spada u repertoar proizvoda radionice, a za pripisivanje ovih ulomaka kultnoj posudi ostaju samo dekorativni elementi i usporedba sa sličnim materijalom.

8.3 Posude s apliciranim zmijama i kult

Da bi se bolje razumjela tema poglavlja, navesti ću osnovne podatke o osobinama i ikonografiji ovih božanstava te obredima u kojima se mogao koristiti navedeni tip posuda.
Na temelju navedenog, jasno je da se posude s apliciranim zmijama javljaju u različitim arheološkim kontekstima. Zbog pojave unutar svetišta može im se pripisati kultna namjena. Na takvu interpretaciju navodi i dekoracija u liku zmije koja ima značajno mjesto u simbolici antičkog religijskog života i sastavni je dio ikonografije nekoliko božanstava.
Prvu publikaciju o kultnim posudama s apliciranim zmijama i njihovu povezanost s mitraizmom[259] objavio je E. Swoboda i podijelio ih na osam tipova, ovisno o obliku posude, broju ručki i položaju apliciranih zmija.[260] Noviju klasifikaciju mitričkog kultnog posuđa napravio je M. Amand prema nalazima iz Karnunta, Poetovija, Friedberga i Stockstada i

[259] Iako je Mitra izvorno lik iz indoeuropske mitologije (B.GABRIČEVIĆ, 1987, 163), rimski mitraizam je zasebno izdvojena religija (Ž. MILETIĆ, 1996, 29). Kult je oko sebe okupljao male zajednice vjernika koje su se sastajale i održavale obrede u za to predviđenom prostoru kojeg nazivamo mitrejem. Zahvaljujući pisanim izvorima i arheološkim ostacima, može se rekonstruirati njihov izgled i saznati nešto više o vjernicima koji su se tu sastajali. Kada je moguće, mitreji se nalaze u pećini, o čemu svjedoče sačuvane kultne slike uklesane u živu stijenu. U urbanim središtima imitacija kozmosa postiže se drugačije. Ako je moguće smješteni na zabačenim lokacijama, dalje od glavnih prometnica, te u podrumskim prostorijama. Riječ je o izduženoj mračnoj prostoriji manjih dimenzija odgovara broju vjernika po zajednici, na čijem je začelju smještena kultna slika s prikazom tauroktonije te oltari. Bočni prostor ispunjen je klupama za smještaj sljedbenika kulta (G. WISSOWA, 1971, 369). Kultna slika s prikazom tauroktonije najvažnija je mitrička ikona. U središtu standardnog prikaza nalazi se Mitra koji obara bika i zabija mu nož u vrat. Lik gavrana javlja se iznad Mitre. Na tlu uz bika, iz čijeg repa raste klasje, nalaze se zmija, škorpoin i pas. Sa svake strane stoji po jedan bakljonoša, *Cautes* i *Cautopates*. U gornjim uglovima nalaze se poprsja Sola, lijevo, i Lune, desno. Ponekad mogu biti prikazani u četveropregu, odnosno dvopregu (R. BECK, 2006, 197). Na stražnjoj strani tauroktonijske ikone, mogući su prikazi mitske gozbe Mitre i Sola. Prikaz dvaju božanstava nad ubijenim bikom može upućivati na zajednički objed vjernika u mitreju u sklopu religijskih aktivnosti (R. BECK, 2006, 21). Primjeri navedenih kultnih slika, pronađeni su na više lokaliteta na prostoru rimske provincije Dalmacije (Ž. MILETIĆ, 1996, 148- 182). Vjernici su prolazili kroz sedam inicijacijskih stupnjeva od kojih svaki ima svog boga-zaštitnika. Inicijacijski stupnjevi prema redu pristupa glase: *Corax, Nymphus, Miles, Leo, Perses, Heliodromus* i *Pater* (Ž. MILETIĆ, 1996, 95- 135). Napredovanje kroz stupnjeve zapravo predstavlja model putovanja duše vjernika kroz kozmos, ali unutar posvećnog prostora za vrijeme života. Putovanje kroz planetarne sfere mogla je postići samo beztjelesna duša, pa je napredovanje kroz inicijacijske stupnjeve jedan vid pripreme za budućnost (Ž. MILETIĆ, 1996, 72-73)
[260] E. SWOBODA, 1937, 1-27.

drugih lokaliteta, izdvojivši šest vrsta.[261] Kriteriji se temelje na morfološkim oblicima i dekoraciji same posude na kojima se osim zmija, najčešće omotanih oko dvije ili tri ručke ili položenih na trbuh posude, nalaze i drugi motivi karakterisitčni za mitrički ikonografski krug.[262] Iako se mnogo raspravljalo o značenju zmije u mitraizmu, smatra se da ona, kao u drugim misterijskim kultovima, nije negativan simbol, već predstavlja životnu snagu i obnovu.[263]

Nalazi iz svetišta u Cosi prvi put su ukazale na pojavu zmijskih posuda izvan mitreja, a ostali nalazi lokaliteta ukazuju na štovanje Libera.[264] Nakon istraživanja Cose, još je nekoliko lokaliteta povezalo ovu kategoriju posuda s Liberovim kultom. Iz Viminacija potječe ulomak s fragmentiranom zmijom čije je tijelo ukrašeno poprečnim linijma od niza uboda., a

[261] J. MUNOZ GARCIA-VASO, 1991,143.
[262] J. MUNOZ GARCIA-VASO, 1991,143.
[263]J. R. HINNELLS, , 293-295; E. SWOBODA, 1937, 1-37.
[264] J. COLLINS- CLINTON, 1977, 32-33. Liber je staroitalsko božanstvo o agrarnog karaktera koje se, pod utjecajem grčkog Dioniza, počelo slaviti i kao božanstvo vinove loze i vina, preuzevši Dionizove ikonografske elemente (I. JADRIĆ, 2007, 24). U najstarije atribute boga Dioniza ubrajaju se grana vinove loze, bršljan, mladica bora ili jele. Lišće vinove loze najčešće se javlja u obliku vijenca kojeg nosi na glavi. Predvodeći svoju veselu družinu, često u ruci, poput žezla, nosi tirs obavijen bršljnom i borovom šišarkom na vrhu. Dionizov štap tirs može biti izrađen od stabljike komorača ili neke druge biljke iz istog roda. Zadebljanje na vrhu u oblike šišarke zapravo može biti i cvat iste biljke ili, prema nekim mišljenjima, veliki pupoljak artičoke (M. GLAVIČIĆ, Ž. MILETIĆ, 2011, 140). Timpan, glazbeni instrument kojeg su izumili Rea i Dioniz, također je čest je na dionizijskim prizorima. U grupu atributa vezanih uz vinovu lozu i grožđe ubraja se i kantar, pehar s dvije ručke s kojim se Dioniz u umjetnosti počeo prikazivati krajem arhajskog perioda. Uz Dioniza se vežu sljedeće životinje: bik, koza te jarac koji mu se najčešće žrtvuje. Dioniz i njegovi sljedbenici često su prikazni ogrnuti životinjskom kožom. Najčešće je riječ o divljim mačkama i vuku. Zmija je isto dio ikonografije ovog božanstva, ali se javlja rjeđe. Najčešće se povezuje s *cistom misticom,* košarom u kojoj se nalaze predmeti važni za neki kult i zmijom koja viri iz košare (I. JADRIĆ, 2007, 14). Od kraja 5. stoljeća pr. Kr. Dionizove misterije počinju se javljati u Grčkoj te kasnije u Rimu. Razdoblje 5. i 4. stoljeća je vrijeme promjena duhovne klime te sukladno s porastom zanimanja za misterijskim religijama, razvile su se Dionizove misterije. Tada se opet populariziraju prvobitni orgijastički elementi Dionizova kulta, čija je glavna kakarteristika bila razuzdan karakter koji je obuhvaćao neumjerenu konzumaciju hrane i pića, pogotovo vina (B. GABRIČEVIĆ, 1987, 139). Za pristup misterijskim kultovima i sudjelovanje u slavlju pojedinac je bio dužan obaviti neku vrstu obreda, odnosno uvođenja u kult. Prema tome se i nazivaju mistima. Nakon uvođenja u tajne kulta pripadnici Dionizijskih misterija nazivaju se bakhantima. Njihovi razuzdani rituali održavali su se noću, a mogli su sudjelovati i žene i muškarci (W. BURKERT, 1985, 276, 291). Natpis iz Mileta iz 3. stoljeća pr. Kr. navodi da se inicijacije odvijaju odvojeno za svaki spol te spominje omofagiju. Ritual omofagije podrazumijeva konzumaciju sirovog mesa ili krvi životinje koja se smatra inkarnacijom božanstva, a može uključivati i ogrtanje njezinom kožom. Time se na vjernika prenosi dio božanske snage (W. BURKERT, 1985, 291;B. GABRIČEVIĆ, 1987, 131).O procesu same inicijacije nema mnogo podataka te se smatra da se razlikovao ovisno o periodu i geografskom području (W. BURKERT, 1985, 292). Rimljani su dionizijske misterije nazivali Bakhanalije. U Bakhanalijama su sudjelovale samo žene pod nadzorom uglednih matrona, a slavlja su se isprva održavala samo noću i tri puta godišnje. Orgijastički karakter poprimile su pod istočnjačkim utjecajem pa je rimski senat izdao dekret godine 186. pr. Kr. pod nazivom *Senatus Consultum de Bacchanalibus* u kojem je naveo stroge mjere za održavanje svečanosti. Stroge mjere ipak nisu uspjele suzbiti održavanje Bakhanalija jer su se one nastavile slaviti u tajnosti. Štovatelji su bili organizirani u male zajednice kojima su mogli pristupiti preko obrednih postupaka koji su ih povezivali s bogom kako bi stekli vječno blaženstvo. Prilikom primanja u tijaze, udruženja vjernika, misti su morali položiti zakletve. Ceremoniju je vodio svećenik ili svećenica koji su se nazivali *sacerdos, antistes* ili *magister sacrorum*, a vjernici su se prema stupnju posvećenosti nazivali su se *bakhanti* ili *falofori* (I. JADRIĆ, 2007, 13)

na sebi nosi i medaljon s prikazom Libera.[265] U Narodnom Muzeju u Beogradu čuva se ulomak posude s apliciranom zmijom i nekoliko medaljona od kojih jedan pripada liku Libera.[266]

Sljedeće božanstvo uz čiji kult možemo povezati posude s apliciranim zmijama jest frigijski Sabazije.[267] Najpoznatiji Sabazijev simbol božanstva i blagostanja su brončane votivne ruke u gesti *benedictio latina*, ispunjene raznim biljnim i životinjskim elementima ključnim za razumijevanje naravi kulta. Smatra se da se model ruke nosio prilikom procesija nataknut na visoki štap, tvoreći žezlo koje simbolizira samog Sabazija. [268] Sabazijev kult bio je misterijskog karaktera te je imao organiziranu zajednicu vjernika koji su prolazili kroz inicijaciju. Obred inicijacije odvijao se noću, a izvori donose da su se misti u znak pročišćenja mazali blatom po tijelu i izgovarali molitve. Zmije su korištene u ritualima i plazile su po tijelu inicijanta.[269] Smatra se da su zmije u Sabazijevom kultu bile svete životinje koje su u svečanostima predstavljale inkarnaciju samog božanstva.[270]

Keramičke posude sa prepoznatljivim motivima Sabazijevog kulta pronađene su na više lokaliteta Rimskog Carstva poput Sorvioduruma[271], Vindonise[272] i Kapue.[273] Keramičke posude iz Sorvioduruma na sebi nose prikaze zmije, žabe, kornjače i guštera.[274] Posebno su zanimljive jer su pronađene unutar jame s ostacima živitinjskih kostiju koja se interpretira kao

[265] A.RAIČKOVIĆ, S.REDŽIĆ, B. MILOVANOVIĆ, 2006, 70.
[266] T. CVJETIĆANIN, 2008, 159- 162. Ulomak pripada velikoj posudi s dvije ili tri ručke, a datira se u seversko razdoblje.
[267] Izvorno je bog vegetacije koji svojim sljedbenicima može osigurati vječni život, da bi s vremenom postao opći stvoritelj koji djeluje na život svojih vjernika prije i poslije ovozemaljske smrti (J. MEDINI, 1980, 70). Postoji više različitih mitova koji pokušavaju objasniti njegovo porijeklo. Neki ga smatraju Kibelinim sinom, a drugi sinom Zeusa i Perzefone ili čak Dioniza (W. SMITH, C. ANTHON, 1884, 762). Diodor Sicilski ga poistovjećuje s Dionizom (E. EVEQUOZ, 2002, 7- 8.), a razlog tome jesu neke zajedničke osobine koje ova dva boga dijele, prvenstveno one vezane uz plodnost, a važno je napomenuti blisku vezu s kultom Velike Majke, ne samo zbog frigijskog porijekla.[267] Sva tri navedena kulta su misterijskog karaktera te oko sebe okupljaju zajednice vjernika kojima nude vječan život (W. BURKERT, 1985,179). U umjetnosti se Sabazije prikazuje u orijentalnoj odjeći, uključujući frigijsku kapu, te u karakterističnom stavu. Jednom rukom oslanja se na štap u obliku zmije, u drugoj nosi šišarku, dok mu se pod nogom nalazi glava ovna (J. MEDINI, 1980, 69- 70).
[268] Ikonografski elementi koji se javljaju na brončanoj ruci, ali i kao atributi na drugim vrsatama spomenika su zmija, gušter, kornjača i žaba, te borova šišarka, žir i bršljan (J. MEDINI, 1980, 70- 71). Sve navedene životinje žive u skladu s određenim prirodnim ciklusima. Njihov bioritam zimi obilježava hibernacija nakon koje se, u rano proljeće, vraćaju uobičajenim aktivnostima. Zmije su poznate po odbacivanju stare kože zbog njezina oštećenja i neprestanog rasta, a slično postupaju i gušteri. Biljni simboli također ukazuju na Sabazijevu narav. Borova šišarka je među njegovim najzastupljenijim i najprepoznatljivijim atributima te kao plod zimzelenog drveća simbolizira vječni život. Kroz Sabazijeve atribute, smrt je predstavljena kao samo jedna faza nakon koje opet dolazi život.
[269] E. EVEQUOZ, 2002, 8.
[270] J. MEDINI, 1980, 70.
[271] C. HOPKEN, 2014, 204- 214. Sorviodurum se nalazi na prostoru današnjeg Straubinga
[272] E. EVEQUOZ, 2002, 7- 25. Vindonisa se nalazi na prostoru današnjeg Windischa
[273] M. ABRAMIĆ, 1914, 125- 126.
[274] C. HOPKEN, 2014, 205.

dokaz ritualne gozbe Sabazijevog kulta.[275] Nalazi iz Vindonise potječu s prostora vojnog logora i ukrašeni su motivima zmije i guštera[276], čiju smo povezanost sa Sabazijem već objasnili. Iz Kapue potječe ulomak posude s prikazom Sabazija i ostalim simbolima sabazijačke religije: zmijom, hrastovim listom i žirom te dva nejasna ploda, žabom, borovim šišarkama i lovorovim listom. Uz lik bradatog Sabazija s frigijskom kapom nalazi se žezlo te orao s munjama.[277]

Zmija je i simbol grčkog boga Asklepija[278], boga medicine, kojeg Rimljani nazivaju Eskulap.[279] Zmija u Asklepijevom kultu simbolizira obnovu. U hramovima posvećenim ovom božanstvu svećenici su se brinuli za zmije i pse koje su korištene za liječenje. Uz to, smatralo se da zmije, krećući se po tlu mogu pronaći i prepoznati ljekovite biljke.[280] U umjetnosti se Asklepije najčešće prikazuje kao plemeniti stariji muškarac s bradom čiji je glavni atribut štap s ovijenom zmijom, no može se i javiti u obliku zmije.[281]

[275] C. HOPKEN, 2014, 208.
[276] E. EVEQUOZ, 2002, 13, 23.
[277] M. ABRAMIĆ, 1914, 124- 125, fig. 111, 126.
[278] Prema grčkoj mitologiji Asklepije je bio sin Apolona i nimfe Koronide. Nakon što je Apolon zbog preljuba naredio da se trudna Koronida spali, dijete je spašeno i odvedeno kentauru Hironu na odgoj koji ga je podučio umijeću lješništva. Izliječio je mnoge bolesnike, te svojim umijećem vraćao ljude u život. Vrhovnim bogovima to se nije svidjelo te ga je Zeus ubio munjom. Na Apolonom zahtjev, dobio je svoje mjesto među zvijezdama (W. SMITH, C. ANTHON, 1884, 23- 24). Asklepije je štovan diljem Grčke, no najpoznatije i najstarije svetište nalazilo se u Epidauru. Kult je u Atenu uveden tek u 5. st. pr. Kr. u vrijeme kuge (V. ZAMAROVSKY, 2004, 50). Svetišta posvećena Asklepiju najčešće su građena na mjestima koja se smatraju pogodnim za zdravlje poput izvora ili planina te su služila kao mjesta hodočašća za mnoge bolesnike koji su se nadali ozdravljenju.
[279] W. SMITH, C. ANTHON, 1884, 24.
[280] W. SMITH, C. ANTHON, 1884, 24.
[281] V. ZAMAROVSKY, 2004, 51.

9 BRONČANA POSUDA S PRIKAZOM PRINOŠENJA ŽRTVE PRIJAPU

Prilikom komunalnih radova početkom 20. stoljeća u Puli je pronađeno osamnaest antičkih brončanih posuda.[282] Mjesto nalaza je bunar čiji je vijenac također pronađen prilikom radova, a uz posuđe je pronađeno i nekoliko ljudskih skeleta.[283]Među brončanim posuđem ističe se lijevana enohoja koja na sebi nosi prikaz prinošenja žrtve Prijapu (*Slika 61, Slika 62*).[284] Ispod ručke ukrašene lišćem nalaze se dva polja s girlandama te jedno s košarom punom voća.[285] Na donjem dijelu ručke nalazi se tronožac s vatrom i lišćem. Na taj prikaz nastavlja se medaljon s ključnim dekorativnim elementom ove enohoje. Na desnoj strani prikazan je muškarac oslonjen o palmino drvo koji se sprema prinijeti žrtvu. Između koljena drži žrtvenu životinju, najvjerojatnije magarca, a u ruci nož. Ispred njega je posuda za prikupljanje krvi i ara. S lijeve strane, nasuprot ovom prikazu, nalazi se herma s Prijapom ovjenčane glave i karakterističnim itifaličnim obilježjem.[286] Prema obliku enohoje, izradi recipijenta i dekoracije te poznatim analogijama, K. Džin datira ovaj nalaz u razdoblje prve polovice 1. stoljeća.[287] Iako kontekst nalaza ne objašnjava funkciju ove posude, prikaz prinošenja žrtve Prijapu, božanstvu plodnosti, nameće pitanje njezina korištenja u religijske svrhe.

Grčki mitovi donose više verzija o Prijapovom porijeklu, no najčešće je smatran sinom Dioniza i Afrodite.[288] Slavio se kao božanstvo plodnosti i imao je važnu ulogu u zaštiti vrtova i vinograda, zbog čega su se ondje postavljali njegovi kipovi.[289] Pod njegovom zaštitom bile su i domaće životinje.[290] Prikazi Prijapa u obliku herme, poput one na brončanoj enohoji iz Pule, bili su česti, a kao glavni atributi božanstva javlja se voće, rog obilja ili srp.[291] Za žrtvu su mu se prinosili prvi plodovi, med, vino i kolači, a od životinja se najčešće žrtvovao magarac ili ovan.[292] Prema navedenom, Prijap je imao važnu ulogu u očuvanju plodnosti polja, koja su zasigurno bila obrađivana i na ovom dijelu agera antičke Pole.[293]

[282] K. DŽIN, 2006, 27.
[283] K. DŽIN, 2006, 27.
[284] K. DŽIN, 2006, 27.
[285] K. DŽIN, 2006, 27- 28.
[286] K. DŽIN, 2006, 28.
[287] K. DŽIN, 2006, 29.
[288] V. ZAMAROVSKY, 2004, 291.
[289] V. ZAMAROVSKY, 2004, 291.
[290] W. SMITH,C. ANTHON, 1884, 706.
[291] W. SMITH, C. ANTHON, 1884, 707.
[292] W. SMITH, C. ANTHON, 1884, 707.
[293] K. DŽIN, 2006, 28.

Zbog toga postoji mogućnost da je u tom predjelu postojalo malo svetište u kojem su se prinosile žrtve Prijapu uz molbu za plodnost polja i bogatstvo plodova.[294]

Slika 61- Brončana enohoja s prikazom prinošenja žrtve Prijapu (V. GIRARDI- JURKIĆ, 2010, 22, Sl.5)

[294] K. DŽIN, 2006, 29.

Slika 62- Detalj s prikazom prinošenja žrtve Prijapu (K. DŽIN, 2006, 28, Sl.2)

10 ZAKLJUČAK

Na početku rada, uz podatke koje nam donose pisani izvori i oslikane grčke vaze, navedeno je nekoliko reljefa i žrtvenika s prostora istočne jadranske obale koji prikazuju korištenje različitih recipijenata u kultne svrhe, a većinom je riječ o postupku izvođenja žrtve. Slijedi poglavlje o keramičkom materijalu iz jadranskih pomorskih svetišta koja se nalaze na Palagruži i rtu Ploča, koja su u antičkim izvorima poznate kao Diomedov otok i Diomedov rt. Ti lokaliteti zbog svog položaja predstavljali su važne navigacijske točke antičke plovidbe te su postale nezaobilazna stanica pomorcima koji su se ondje mogli obratiti svom zaštitniku Diomedu priželjkujući siguran nastavak plovidbe. Najzanimljiviji materijal oba lokaliteta, ujedno i glavni pokazatelj njihove uloge, predstavljaju ulomci helenističke keramike s urezanim Diomedovim imenom, imenima dedikanata i zavjetni darovi u vidu osobnih predmeta. Brojnost keramičkih ulomaka koji većinom pripadaju oblicima za piće ukazuju na održavanje svetkovina u oba svetišta, te posebno na libaciju.

Sljedeća dva poglavlja pripadaju spilji Nakovani na poluotoku Pelješcu i Vilinoj spilji u Rijeci Dubrovačkoj koje također imaju svetišni karakter. U Nakovani prevladava fino keramičko posuđe za posluživanje pića i hrane, čija je najveća koncentracija pronađena razbijena u skrovitoj spiljskoj dvorani koju obilježava jedan stalagmit. Stoga, prevladava mišljenje da se ondje slavio neki oblik kulta plodnosti.

U mnoge pokazatelje popularnosti Liberova kulta na Jadranu mogu se uvrstiti ulomci kamenog kratera iz Aserije s posvetnim natpisom, figuralnom dekoracijom i ručkama u obliku divljih mačaka, te vrč iz Fara s reljefno izvedenom dekoracijom u vidu vesele povorke menada, satira i Liberom. Krasi ga ručka u obliku lava te donji friz s nizom žrtvenih predmeta. U istom poglavlju obrađeni su vrčići iz Burnuma i Zadra, najvjerojatnije knidskog porijekla izrađeni između 1. i 3. st., ukrašeni likom Libera i bakhanta te motivima vinove loze i grožđa. Kako sam već navela u tekstu, njima ne možemo pripisati kultnu namjenu prema kontekstu nalaza, a niti je sama dekoracija dovoljna za tu tezu. U nastavku se obrađuje dio keramike iz augusteja u Naroni u koju spadaju ulomci posude i/ili lucerne s natpisom o ispunjenju zavjeta te ulomci kadionica. Sljedeće poglavlje dotiče se skromnog svetišta smještenog unutar amfiteatra u Burnumu. Ondje su pronađeni ulomci istočnomediteranske keramike, nekoliko lucerni i ostaci žrtvenika. Prema svemu sudeći, svetište je pripadalo božici Nemezi kojoj su se najčešće obraćali gladijatori i sudionici drugih igara u Rimskom Carstvu. Posebnu kategoriju keramičkih posuda čine posude veće zapremnine s dvije ili više ručki

ukrašene apliciranim zmijama. One su najčešće smještene na trbuh posude ili omotane oko ručki, a glava im je često položena na obod posude. Osim zmije, ponekad se javlja i gušter. Tijela su im najčešće ukrašena sitnim kružnicama, zarezima i bojanjem da bi izgledale što vjernije. Na prostoru istočne jadranske obale pronađeno je svega nekoliko ulomaka keramike s apliciranim zmijama. Ulomci iz Narone jedini su pronađeni u svetišnom kontekstu, dok nalaz iz Crikvenice upućuje na lokalnu proizvidnju te vrste posuda. Bez obzira na slabu zastupljenost ove vrste keramike na Jadranu, u ostalim dijelovim Carstva ona je brojnija te joj se pripisuje kultna namjena i veže se, zbog konteksta nalaza i simbolike dekoracije, uz štovanje Mitre, Dioniza, tj. Libera, i Sabazija.

11 SAŽETAK

U radu se obrađuje antičko posuđe pretpostavljene kultne namjene koje potječe s prostora hrvatskog dijela istočnog Jadrana. Dio keramičkog materijala potječe iz svetišnog konteksta, odnosno spiljskih domorodačkih svetišta Nakovane i Viline spilje, pomorskih svetišta na Palagruži i rtu Ploča, te augusteja Narone i svetišta amfiteatra u Burnumu. Obrađuju se posude vezane uz kult Dioniza koje potječu s različitih lokaliteta, a najznačajnije su iz Fara, Narone i Aserije. Kao posebna vrsta arheološkog materijala navodi se keramičko posuđe ukrašeno apliciranim zmijama, iako su jadranskoj obali zastupljeni sa svega nekoliko primjeraka iz različitih arheoloških konteksta.

Ključne riječi: *keramika, posuda, kult, antika*

12 ABSTRACT

Antique cultic vessels from the eastern Adriatic coast

This paper elaborates on pottery in the period of Antiquity with presumed cultic purpose that originates from the area of the Croatian part of the Eastern Adriatic. A portion of the ceramic material originates from a sanctuary context i.e. from indigenous cave sanctuaries of Nakovana Spilja (Nakovana Cave) and Vilina Spilja , the seaside shrines at Palagruža island and cape Ploča as well as from Augusteum in Narona and amphitheatre shrines in Burnum. It also contains the analysis of the pottery linked to the cult of Dionisius that originates from various sites, the most significant being those from Fara, Narona and Aserija. The thesis puts an emphasis on ceramic pottery decorated with snake symbolism as a special kind of archeological material even though these pieces are found on the Adriatic coast only in a few samples from differing archeological contexts.

Key words: pottery, vessel, cult, Antuquity

13 LITERATURA

ABRAMIĆ M., 1914.- Mihovil Abramić, Archaologische Funde in Pettau, *JOAI* 17, 87- 150, Wien.

ANDERSON- STOJANOVIĆ, V., R., 1987.- Virginia R. Anderson- Stojanović, The Chronology and Function of Ceramic Unguentaria, *AJA 91*, 105- 122, Boston.

Antički teatar na tlu Jugoslavije (ur. D. Rnjak), 1979, Novi Sad.

ALICU, D., 1980.- Dorin Alicu, Vases decores de serpentes, decouverts a Sarmizegetusa, *Latomus 39*, 717- 725, Bruxelles.

BEARD, M., NORTH, J., PRICE, S., 1998.- Mary Beard, John North, Simon Price, *Religions of Rome*, Vol.II, Cambridge.

BECK., R., 2006.- Roger Beck, *The religion of the Mithras cult in the Roman Empire*, New York.

BIJAĐIJA, B., 2012.- Bruno Bijađija, Rimska religija i kultovi u Epidauru, *Archaeologia Adriatica* VI, 67-86, Zadar.

BOLINDET, V., 1993.- Viorica Bolindet, Considérations sur l'attribution des vases de Dacie Romaine décorés de serpents appliqués, *Ephermeris Napocensis* III, 123- 141, Cluj- Napoca.

BORZIĆ, I., 2011.- Igor Borzić, *Keramički nalazi s arheološkog lokaliteta Burnum-Amfiteatar*, doktorska disertacija, Zadar.

BORZIĆ, I. et al, 2014.- Igor Borzić, Nenad Cambi, Miroslav Glavičić, Željko Miletić, Ivana Jadrić Kučan, Joško Zaninović, Arheološka zbirka Burnum, Burnum- katalozi i monografije VI, Šibenik.

BRUSIĆ, Z., 1999.- Zdenko Brusić, Knidska reljefna keramika na jadranskim nalazištima, *Opvsc. archaeol*. 23-24, 83-91, Zagreb.

BUOVAC, M., 2013.- Marin Buovac, Duhovni svijet i božanstva gladijatora u sklopu rimskih amfiteatara na tlu današnje Hrvatske, VAMZ, 3. s., XLVI (2013), 135-157.

BURKERT, W., 1985.- Walter Burkert, *Greek Religion*, Cambridge.

BUSULADŽIĆ, A., 2010.- Adnan Busuladžić, Nalaz ulomaka keramičkih posuda s prikazom zmije iz Japre kod Bosanskog Novog,, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 39, 125-134, Sarajevo.

BRODY, A. J, 2008.- Aaron J. Brody, The specialized religions of ancient Mediterranean seafarers, *Religion Compass 2*, 1-11.

CAMBI, N., 2002.- Nenad Cambi, *Antika*, Zagreb.

CAMBI, N., 2013.- Nenad Cambi, Herkul na Braču, *Klesarstvo i graditeljstvo*, vol. XXIV., No 1-2, 5- 19, Split.

CAMBI, N. et al, 2006.- Nenad Cambi, Miroslav Glavičić, Dražen Maršić, Željko Miletić, Joško Zaninović, *Amfiteatar u Burnumu. Stanje istraživanja 2003.-2005., Burnum- katalozi i monografije I*, Drniš- Šibenik- Zadar.

COLLINS CLINTON, J., 1977.- Jacquelyn Collins Clinton, *A late antique shrine of Liber Pater at Cosa*, Leiden.

CVJETIĆANIN, T., 2008.- Tatjana Cvjetićanin, Gods from the Danube area: A case study of an exceptional snake vessel, *Acta RCRF 40*, 159- 162.

ČAČE, S., 1995/1996.- Slobodan Čače, Promunturium Diomedis, *RFFZd* 35(22), 1995(1996), 21-44, Zadar.

DUGONJIĆ, P., 2010.- Pavle Dugonjić, Rezultati rekognosciranja podmorskih pozicija na području Kvarnera 2008. i 2009. godine, *Izdanja HAD-a 26*, Zagreb- Split.

DŽIN, K., 2006.- Kristina Džin, Antičko brončano posuđe iz Pule, *Histria Antiqua* 14, 27- 30, Pula.

EVEQUOZ, E., 2002.- Emmanuelle Evequoz, Un dieu oriental en pays helvéte: Sabazios à Vindonissa, Jahresbericht 2002, Vindonissa-Museum 2003, 7- 25.

FIEDLER, M., 2014.-Manuel Fiedler, Bankette für Liber Pater in Apulum, *Historia*, vol. 59, 189- 203.

FORENBAHER, S., et al., 1994.- Stašo Forenbaher, Vince Gaffney, John. W. Hayes, Timothy Kaiser, Branko Kirigin, Peter Leach, Nikša Vujnović, Hvar- Vis- Palagruža 1992-1993. Preliminarni izvještaj projekta Jadranski otoci (veze, trgovina i kolonizacija 6000 pr. K.- 600.god), *VAHD* 86, Split.

FORENBAHER, S., KAISER, T., 2003.- Stašo Forenbaher, Timothy Kaiser, *Spila Nakovana, Ilirsko svetište na Pelješcu*, Zagreb.

GABRIČEVIĆ, B., 1987.- Branimir Gabričević, *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*, Split.

GASSNER, V., 1990.- Verena Gassner, Schlangengefäße aus Carnuntum, 651-656, *Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum, Teil 2*, Wien.

GIRARDI JURKIĆ, V., 2010.- Vesna Girardi Jurkić, Predmeti umjetničkog obrta i duhovnog razvitka stanovnika antičke Istre, *Histria Antiqua 19*, 19- 28, Pula.

GIUNIO, K., 2003.- Kornelija Giunio, Monumentalni žrtvenik s prikazom vučice s Romulom i Remom i scenama žrtvovanja iz Aserije, *Asseria 1*, 133- 155., Zadar.

GLAVIČIĆ. M., 2011.- Miroslav Glavičić, Arheološka istraživanja amfiteatra u Burnumu, Izdanja HAD-a 27, 289- 313, Zagreb.

GLAVIČIĆ, M., 2013.- Miroslav Glavičić, *Kultovi antičke Senije*, Zadar.

GRIFFITH, A., CAMPBELL, M.L., 2013.- Alison Griffith, Margaret L. Campbell, Greek and Roman oil lamps in the Canterbury Museum: Casting a light on ancient life, *Records of the Canterbury Museum, vol.27*, 19- 45.

HICKSON HAHN, F., 2007.- Frances Hickson Hahn, Performing the Sacred: Prayers and Hymns, A Companion to Roman religion, (e.J.Rupke).

HINNELLS, J. R., 1975. – John R. Hinnells, *Reflections on the bull-slaying scene, Mithraic studies: Proceedings of the First International Congress of Mithraic Studies, Manchester, 290–312.*

HOPKEN, C.- 2014.- Constance Hopken, Ein Bankett fur Sabazios in Straubing, 204- 214, *Historia*, vol. 59.

HORNUM, M.B., 1993.- Michael B. Hornum, *Nemesis, the Roman state and the games*, Leiden, Brill

HORVAT, J., TOMANIČ- JEVREMOV, M., 2001.- Jana Horvat, Marjana Tomanič-Jevremov, Kultne posode iz Petovione, 359- 366, *Archaeologia Poetovioensis, Ptuj v Rimskem Cesarstvu, Zbornik Mednarodnega znanstvenega srečanja*, Ptuj, 11.- 15. Oktober 1999.

JADRIĆ, I., 2005.- Ivana Jadrić, Ulomak kratera s votivnim natpisom iz Aserije, *Asseria* 3, 53-74, Zadar

JADRIĆ, I., 2007. – Ivana Jadrić, *Liberov kult u rimskoj provinciji Dalmaciji*, magistarski rad, Zadar.

KELLER, O.,1909.- Otto Keller, *Die Antike Tierwelt, Erster Band,* Leipzig.

KELLER, O.,1913.- Otto Keller, *Die Antike Tierwelt, Zweiter Band*, Leipzig.

KATIČIĆ, R., 1989.- Radoslav Katičić, Diomed na Jadranu, *Godišnjak ANUBiH* 27/25, 39-78, Sarajevo.

KIRIGIN, B., 1992.- Branko Kirigin, Vaze tipa alto-adriatico iz Isse, *Prijateljev zbornik I*, 79-97, Split.

KIRIGIN, B., 2003.- Branko Kirigin, Palagruža godine 2002. Preliminarni izvještaj s arheoloških iskopavanja, *Opvsc. archaeol*. 27, 367- 378, Zagreb.

KIRIGIN, B., KATUNARIĆ, T., MIŠE, M., 2005.- Branko Kirigin, Tea Katunarić, Maja Miše, Palagruža godine 2004. Preliminarni izvještaj s iskopavanja, *VAHD,* 98, vol. 1, 251- 260, Split.

KIRIGIN, B., 2010.- Branko Kirigin, Palagruža: Diomedov otok ili uvod u početne veze Dalmacije s antičkim grčkim svijetom, *Antički Grci na tlu Hrvatske,* 106- 109.

KIRIGIN, B., MIŠE, M., BARBARIĆ, V., 2010.- Branko Kirigin, Maja Miše, Vedran Barbarić, Palagruža- Diomedov otok. Sažeti pregled arheoloških iskopavanja 2002- 2008, *Izdanja HAD-a,* svezak 26, 43- 60, Zagreb- Split.

LIPOVAC- VRKLJAN, G., ŠILJEG, B., 2008.- Goranka Lipovac- Vrkljan, Bartul Šiljeg, Istraživanje lokaliteta Crikvenica- Igralište 2007., *Ann. Inst. archaeol. IV,* 88-92, Zagreb.

MARŠIĆ, D., 2007.- Dražen Maršić, Novi Heraklov žrtvenik iz Trogira, Archaeologia Adriatica 1, 111- 128, Zadar.

MARTY, J., 1991.- Jeanne Marty, Cult, Snakes and Vases, *Acta RCRF* 29/30, 349- 359, 1991,

MEDINI, J., 1980.- Julijan Medini, Sabazijev kult u rimskoj provinciji Dalmaciji, *VAHD* 74, 67- 88, Split.

MENALO, R., 2005.- Romana Menalo, *Spila Nakovana, ilirsko svetište na Pelješcu,* Dubrovnik.

MILETIĆ, Ž, 1996.- Željko Miletić, *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, doktorska disertacija, Zadar.

MILETIĆ, Ž., GLAVIČIĆ, M., 2011.-Željko Miletić, Miroslav Glavičić, Nekoliko novih antičkih spomenika iz Skradina, *VAPD* 104, 113-150, Split

MIŠE, M., 2010.- Maja Miše, *Keranika tipa Gnathia na istočnoj obali Jadrana* (od 4. do 1. st. pr. Kr.), doktorska disertacija, Zagreb.

MUNOZ GARCIA VASO, J., 1991.- Julio Munoz Garcia Vaso, Los vasos litúrgicos mitraicos, *Espacio, tiempo y forma. Serie II, Historia antigua, t. IV,* 131- 170.

NEILSON, H., R, 2002.- Harry R. Neilson, A terracotta phallus from Pisa ship E:more evidence for the Priapus deity as protector of Greek and Roman navigators, *The International Journal of Nautical Archaeology 31,* 248- 253.

NILSSON, P. M., 1961. – Martin Persson Nilsson, *Greek Folk Religion,* New York.

OŽANIĆ ROGULJIĆ, I., 2012.- Ivana Ožanić Roguljić, *Klasifikacija i tipologija rimske keramike s lokaliteta Crikvenica- Igralište- proizvodi keramičarske radionice Seksta Metilija Maksima*, doktorski rad.

PERKIĆ, D., 2010.- Domagoj Perkić, Svetište u Vilinoj špilji iznad izvora rijeke Ombla, *Katalog izložbe Antički Grci na tlu Hrvatske*, Zagreb, 159-161.

PITEŠA, A., 2004- Ante Piteša, Spilja sv. Filipa i Jakova, *Hrvatski arheološki godišnjak 1*, 244- 246, Zagreb.

RADIĆ, I.,1988.- Irena Radić- Rossi, O nalazima antičkih brodskih žrtvenika, *VAMZ, 3*.s., XXI, 35-56, Zagreb.

RADIĆ- ROSSI, I.,2005.- Irena Radić- Rossi, Sjećanje na vrijeme Tritona i Nereida. O vjeri i obredima na antočkim brodovima, Histria Antiqua 13, 143- 156, Pula.

RAIČKOVIĆ, A.,2007.- Angelina Raičković, Keramičke posude iz zanatskog centra iz Viminacijuma, *Arheologija i prirodne nauke, Posebna izdanja 3*, Beograd.

RAIČKOVIĆ, A., REDŽIĆ, S., MILOVANOVIĆ, B., 2006.- Angelina Raičković, Saša Redžić, Bebina Milovanović, Posude sa apliciranim zmijama iz zanatskog centra sa Viminacijuma, *Arheologija i prirodne nauke* 2, 69-76, Beograd.

RUPERCHTBERGER, E. M, 1980.- Erwin M. Ruperchtberger, Bemerkungen zur Römerszeitlichen Keramik der Österreichischen Limeszone: Anlässlich einer Keramikpublikation aus Carnuntum, 25- 63, *Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereines*, 125, Linz.

SCHAFFER, A., 2014.- Alfred Schaffer, Deliberate destruction and ritual deposition as case study in the Liber- Pater Sanctuary of Apulum, 39- 50, *Ephermeris Napocensis* XXIV, Cluj-Napoca.

SCHEID, J., 2007.- John Scheid, Sacrifices for Gods and Ancestors, A Companion to Roman religion, (e.J.Rupke)

SCHMIDT, D., 1991.- Debora Schmidt, *Die römischen Schlangentöpfe aus Augst und Kaiseraugst*, Augst.

SMITH, W., ANTHON, C., 1884.- William Smith, Charles Anthon, *A new classical dictionary of Greek and Roman biography, mythology and geography,* New York.

SOULTOV, B., 1976.- Bogdan Soultov, *Ancient pottery centers in Moesia Inferior*, Sofia.

STARAC, A., 1991/1992.- Alka Starac, Rimske svjetiljke iz nekropole na Marsovu polju u Puli, *Histria Archaeologica*, 22- 23, 4-43, Pula.

SUIĆ, M., 1954.- Mate Suić, *Muzeji i zbirke Zadra*, Zagreb.

SUIĆ, M., 1960.- Mate Suić, Kasnoantička enofora iz Burnuma, *Diadora 1*, 95- 105, Zadar.

SWOBODA, E., 1937.- *Die Schlange im Mithraskult, Jahreshefte des Osterreichischen Archaologischen Instituts* 30 (1937), 1-27, Wien

ŠEŠELJ, L., 2009.- Lucijana Šešelj, *Promunturium Diomedis: svetište na rtu Ploča i jadranska pomorska trgovina u helenističkom razdoblju*, doktorska disertacija.

ŠEŠELJ, L., 2010.- Lucijana Šešelj, Rt Ploča, *Antički Grci na tlu Hrvatske*

ŠEŠELJ, L., 2012.- Lucijana Šešelj, Antička pomorska svetišta: *Promunturium Diomedis*, *Histria Antiqua* 21, 355- 364, Pula.

ŠUTA, I., 2011.- Ivan Šuta, *Antički Siculi, Katalog izložbe*, 19- 15, Kaštela.

TOPIĆ, M., 2003.- Miroslava Topić, Posuđe za svakodnevnu uporabu grublje izradbe, amfore, terakote i kultne posude iz Augusteuma Narone, *VAHD 96*, 303- 315, Split.

TOPIĆ, M., 2009/ 2011.- Miroslava Topić, Nalazi iz Augusteuma Narone i pitanje *favissae*, *Zbornik Kačić*, vol. 41- 43, 2009./2011., Split.

WISSOWA, G., 1971.- Georg Wissowa, *Religion und Kultus der Römer*, Munchen.

VAMOS, P., 2009.- Peter Vamos, Schlangegefasse in Aquincum, *Ex officina-Studia in honorem Dénes Gabler*, Györ.

ZAMAROVSKY, V., 2004.- Vojtech Zamarovsky, *Bogovi i junaci antičkih mitova*, Zagreb.

ZANINOVIĆ, M., 1996.- Marin Zaninović, Dionizijska posuda s Hvara, *Od Helena do Hrvata*, Zagreb.

ZANINOVIĆ, M., 2002. – Marin Zaninović, Neke posebnosti antičkog prometa duž istočnog Jadrana, *Histria Antiqua* 21, 21- 28, Pula.

ŽIŽEK, I., 2001.- Ivan Žižek, Tretji ptujski mitrej v luči materialne kulture, *Archaeologia Poetovionensis, Ptuj v Rimskem Cesarstvu- mitraizem in njegova doba, Zbornik mednarodnega znanstvenega srečanja, Ptuj, 11.- 15. Oktober 1999*.

Pliny, *Natural History*, translated by H. Rachkam, vol. I-IV, Loeb Classical Library, London, 1952.

Ilijada, Prijevod Tomo Maretić (osmo izdanje), Nakladni zavod Matice Hrvatske, 1987, Zagreb.

14 POPIS ILUSTRACIJA

Slika 1- Atička crvenofiguralna pelike s prikazom dovođenja žrtvenog bika (J. LARSON, 2007, 6, Fig.1.1)

Slika 2- Atička crvenofiguralna amfora s prizorom Nike koja vrši libaciju (http://www.perseus.tufts.edu/hopper/image?img=Perseus:image:1991.08.0012)

Slika 3- Prikaz Nike u trenutku libacije na crvenofiguralnom lekitu (http://www.theoi.com/image/T24.5Nike.jpg)

Slika 4- Enohoja s prikazom prinošenja žrtve http://www.perseus.tufts.edu/hopper/image?img=Perseus:image:1992.06.0735

Slika 5- Prikaz prinosa žrtve na Trajanovom stupu u Rimu (http://www.trajans-column.org/wp-content/uploads/118_LXXII_XCIX_8144a-web.jpg)

Slika 6- Kućno svetište u obliku edikule iz Pompeja (https://en.wikipedia.org/wiki/File:Vettii.jpg)

Slika 7- Bočna strana žrtvenika iz Aserije s prikazom privođenja žrtvenog bika (K. A. GIUNIO, 2003, 139, Sl.5)

Slika 8- Bočna strana žrtvenika iz Aserije s prikazom čina libacije (K. A. GIUNIO, 2003, 140, Sl. 6)

Slika 9- Ulomak zabata s prikazom čina libacije iz Arheološkog muzeja u Zadru (K. A.GUNIO, 2003, 147, Sl.12)

Slika 10- Reljef s prikazom božice Libere u činu libacije iz Zavale na Hvaru (M. ZANINOVIĆ. 1996, 143)

Slika 11- Reljef s prikazom Herkula s otoka Brača (N. CAMBI, 2013, 15)

Slika 12– Bočne strane žrtvenika iz Trogira posvećenog Herkulu (D. MARŠIĆ. 2007, 117, Sl.5,6)

Slika 13- Brončana enohoja iz brodoloma kod otoka Ilovika (http://ppmhp.hr/wp-content/uploads/2013/12/PPMHP-AO-AZ-13262.jpg)

Slika 14- Brončana patera iz brodoloma kod otoka Ilovika (http://ppmhp.hr/wp-content/uploads/2013/12/PPMHP-AO-AZ-13263.jpg)

Slika 15- Keramički Prijap iz podmorja Baške na otoku Krku (P. DUGONJIĆ, 2010)

Slika 16- Detelj atičke crvenofiguralne pelike s luterijom u funkciji bazena za pranje i atletom (http://www.perseus.tufts.edu/hopper/image?img=Perseus:image:1992.07.0190)

Slika 17- Apulska crvenofiguralna pelike s prikazom luterija (I. RADIĆ, 1988, 51, T.1, sl.1)

Slika 18- Ulomak luterija iz Naukratisa s posvetom Apolonu (http://www.britishmuseum.org/images/material_fig_30_624.jpg)

Slika 19- Luterij iz brodoloma kod otoka Lastova (I. RADIĆ, 1988, 55, Tabla V, sl. 1-2)

Slika20-Luterij iz podmorja otoka Hvara (http://mhb.mdc.hr/zbirke_en.aspx?kid=2&prId=14)

Slika 21- Crtež luterija s Malog Lošinja i Palagruže (I.RADIĆ, 1988, 52-53, Tab.2 sl.1, Tab 3, sl.1)

Slika 22- Ulomci i rekonstrukcija luterija iz Sikula (I. ŠUTA, 2011, 100- 102)

Slika 23- Geografski položaj Palagruže i pogled na arhipelag iz zraka (https://www.google.hr/maps/@42.4977238,16.1101208,643107m/data=!3m1!1e3, http://www.adriatic.hr/en/croatia-palagruza/lighthouse/10)

Slika 24- Ulomak keramike s Palagruže s Diomedovim imenom (L. ŠEŠELJ, 2009, 578)

Slika 25- Dno atičkog kiliksa s votivnim natpisom (B. KIRIGIN, M. MIŠE, V. BARBARIĆ, 2010, 53, sl.10)

Slika 26- Sitni arheološki materijal s Palagruže (B. KIRIGIN, T. KATUNARIĆ, M. MIŠE, 2005, 258, sl.8-9)

Slika 27-Ulomci crnofiguralne i crvenofiguralne atičke keramike s Palagruže (B.KIRIGIN, M.MIŠE, V.BARBARIĆ, 2010, 46, sl.3)

Slika 28- Geografski položaj rta Ploča (https://www.google.hr/maps/@43.510528,16.0007574,19768m/data=!3m1!1e3)

Slika 29- Pogled na rt Ploča (https://www.google.hr/maps/@43.496768,15.973778,3a,75y,90t/data=!3m8!1e2!3m6!1s1245390!2e1!3e10!6s%2F%2Flh6.googleusercontent.com%2Fproxy%2FhrqLTtILJbPVU7gghS_VVfuUrXroUfN64Qpdai_8M5QipxKvircAriQnaX0lqwHeKxdyCF6PUcAv2MECH_zTFMof1tWc%3Dw203-h137!7i1000!8i675)

Slika 30- Položaj nalazišta na rtu Ploči (L. ŠEŠELJ, 2009, 19, karta 3)

Slika 31- Plan svetišta na rtu Ploča (L. ŠEŠELJ, 2009, 628.)

Slika 32- Slika- Ulomci keramike alto-adriatico s rta Ploča (L. ŠEŠELJ, 2009, 43, sl.1, 2)

Slika 33- Ulomak posude i skifa *gnathia* keramike s rta Ploča (L. ŠEŠELJ, 2009, 56, sl.1; 60, sl. 7a, 7b)

Slika 34 - Ulomak unguentarija s rta Ploča (L. ŠEŠELJ, 2009, 258, sl.22)

Slika 35- Ulomak oboda crnopremazane čaše ili zdjelice s Diomedovim imenom (L. ŠEŠELJ, 2009, 100, sl. 27)

Slika 36- Ulomak bikoničnog kantara s posvetim natpisom (L. ŠEŠELJ, 2009. 144, sl. 9)

Slika 37- Poluotok Pelješac i selo Nakovanj (https://www.google.hr/maps/@42.9632917,17.1419779,37212m/data=!3m1!1e3)

Slika 38- Spiljska dvorana u Nakovani (http://www.loviste-peljesac.com/index.php?q=img_assist/popup/221)

Slika 39- Ulomci plitke reljefno izrađene posude ukrašene ljudskim likovima (http://www.korcula.net/grad/press3/nakovana.htm)

Slika 40- Ulomci slikane keramike iz Viline špilje (D. PERKIĆ, 2010, 160, Kat. 404)

Slika 41- Položaj Viline špilje (http://www.dumus.hr/hr/mediji/izvjestaji/vilina-spilja-je-bila-ilirsko-svetiste/)

Slika 42- Posuda iz Hvara (M. ZANINOVIĆ, 1996, 129)

Slika 43- Stražnja strana posude iz Hvara s prikazom Dioniza (M. ZANINOVIĆ, 1996, 130.)

Slika 44- Posuda iz Burnuma (Z. BRUSIĆ, 1999, 87, T1,sl.1)

Slika 45- Amforisk iz Zadra s prikazom Dioniza i Silena na magarcu (Z. BRUSIĆ, 1999, 87, T1, sl.2)

Slika 46- Ulomak kratera iz Aserije (I. JADRIĆ, 2005, 57, sl. 1b)

Slika47- Rekonstrukcija kratera iz Aserije (I. JADRIĆ, 2005, 67, sl.8)

Slika 48- Ulomci posude s natpisom iz Narone i njezina djelomična rekonstrukcija (M. TOPIĆ, 2009- 2011, 544, Sl.6; 542,Sl.4)

Slika 49- Položaj amfiteatra unutar aglomeracije Burnum (M. GLAVIČIĆ, 2011, 299, Sl.1)

Slika 50- Pogled na amfiteatar iz zraka (http://www.npkrka.hr/stranice/burnum-amfiteatar-i-ceko-kampus-puljane/21.html)

Slika 51- Tlocrt amfiteatra s istaknutim položajem svetišta (M. GLAVIČIĆ, 2011, 311, Sl. 56)

Slika 52- Svetište na sjeverozapadnoj strani amfiteatra (N. CAMBI et alii, 2006, 21, sl 21)

Slika 53- Ulomci žrtvenika iz svetišta amfiteatra (I. BORZIĆ et al., 2014, 264, sl.28)

Slika 54- Uljanice iz svetišta amfiteatra (I. BORZIĆ et al., 2014, 268, sl.30, 30a)

Slika 55- Ulomak ručke i posuda s apliciranim zmijama iz Ptuja (M. ABRAMIĆ, 1914, 121-122, sl.107,108.)

Slika 56- Ulomak posude s apliciranom zmijom iz III. ptujskog mitreja (I. ŽIŽEK, 2001, 142, T.6)

Slika 57- Ulomak posude s apliciranim zmijama iz Liberova svetišta u Cosi (J. COLLINS-CLINTON, 1977, Plate XVIII, fig.48)

Slika 58- Keramički ulomak s aplikom u obliku guštera (J. COLLINS- CLINTON, 1977, Plate XXIII, fig.60)

Slika 59- Ulomci kratera iz Narone s apliciranim zmijama i teatarskom maskom (M. TOPIĆ, 2009- 2011,546, Sl.7)

Slika 60- Ulomak keramike s apliciranom zmijom iz Crikvenice (I. OŽANIĆ- ROGULJIĆ, 2012, 108, sl. 55)

Slika 61- Brončana enohoja s prikazom prinošenja žrtve Prijapu (V. GIRARDI- JURKIĆ, 2010, 22, Sl.5)

Slika 62- Detalj s prikazom prinošenja žrtve Prijapu (K. DŽIN, 2006, 28, Sl.2)

15 INTERNETSKI IZVORI

http://www.perseus.tufts.edu/hopper/artifact?name=Tampa%201986.63&object=Vase (12.3.2016)

http://www.perseus.tufts.edu/hopper/image?img=Perseus:image:1991.08.0012 (12.3.2016)

http://www.perseus.tufts.edu/hopper/artifact?name=Harvard%204.1908&object=Vase (12.3.2016)

http://www.perseus.tufts.edu/hopper/artifact?name=Louvre%20G%20402&object=Vase (12.3.2016)

http://www.theoi.com/image/T24.5Nike.jpg (12.3.2016)

http://www.perseus.tufts.edu/hopper/image?img=Perseus:image:1992.06.0735 (12.3.2016)

http://www.trajans-column.org/wp-content/uploads/118_LXXII_XCIX_8144a-web.jpg (7.4.2016)

https://en.wikipedia.org/wiki/File:Vettii.jpg (7.4.2016)

http://ppmhp.hr/wp-content/uploads/2013/12/PPMHP-AO-AZ-13262.jpg (7.4.2016)

http://ppmhp.hr/wp-content/uploads/2013/12/PPMHP-AO-AZ-13263.jpg (7.4.2016)

http://www.britishmuseum.org/research/online_research_catalogues/ng/naukratis_greeks_in_egypt/material_culture_of_naukratis.aspx (7.4.2016)

http://www.perseus.tufts.edu/hopper/image?img=Perseus:image:1992.07.0190(7.4.2016)

http://www.britishmuseum.org/images/material_fig_30_624.jpg (7.4.2016)

http://mhb.mdc.hr/zbirke_en.aspx?kid=2&prId=14 (12.3.2016)

https://www.google.hr/maps/@42.4977238,16.1101208,643107m/data=!3m1!1e3 (4.2.2016)

http://www.adriatic.hr/en/croatia-palagruza/lighthouse/10 (4.2.2016)

https://www.google.hr/maps/@43.510528,16.0007574,19768m/data=!3m1!1e3(4.2.2016)

https://www.google.hr/maps/@43.496768,15.973778,3a,75y,90t/data=!3m8!1e2!3m6!1s1245390!2e1!3e10!6s%2F%2Flh6.googleusercontent.com%2Fproxy%2FhrqLTtILJbPVU7gghS_VVfuUrXroUfN64Qpdai_8M5QipxKvircAriQnaX0lqwHeKxdyCF6PUcAv2MECH_zTFMof1tWc%3Dw203-h137!7i1000!8i675(4.2.2016)

http://crometeo.hr/hrvatski-rt-horne-punta-planka-uz-olujno-jugo-i-visemetarske-valove-foto-video/(4.2.2016)

https://www.google.hr/maps/@42.9632917,17.1419779,37212m/data=!3m1!1e3(4.2.2016)

http://www.loviste-peljesac.com/index.php?q=img_assist/popup/221 (6.2.1016)

http://www.xn--lovite-ekb.com/hr/okruzenje/nakovana.html(6.2.1016)

http://www.korcula.net/grad/press3/nakovana.htm(6.2.1016)

http://www.a-m-narona.hr/amnsite/zbirka/ (23.4.2016)
http://www.a-m-narona.hr/amnsite/o-muzeju/(23.4.2016)
http://www.npkrka.hr/stranice/burnum-amfiteatar-i-ceko-kampus-puljane/21.html (7.7.2016)
http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=3662971&partId=1&place=34252&plaA=34252-3-1&page=2 (7.7.2016)
http://www.oeaw.ac.at/antike/index.php?id=385&L=2 (9.7.2016)